

PB
224122

NAUČNO DRUŠTVO SR BOSNE I HERCEGOVINE

DJELA

KNJIGA XXII

ODJELJENJE ISTORIJSKO-FILOLOŠKIH NAUKA

KNJIGA 14.

AVDO SUČESKA

AJANI

PRILOG IZUČAVANJU LOKALNE VLASTI
U NAŠIM ZEMLJAMA ZA VRIJEME TURAKA

SARAJEVO

1965

NAUČNO DRUŠTVO SR BOSNE I HERCEGOVINE

DJELA
KNJIGA XXII

ODJELJENJE ISTORIJSKO-FILOLOŠKIH NAUKA
KNJIGA 14.

AVDO SUČESKA

AJANI

PRILOG IZUČAVANJU LOKALNE VLASTI
U NAŠIM ZEMLJAMA ZA VRIJEME TURAKA

Urednik
CVJETKO RIHTMAN,
redovni član Naučnog društva SR Bosne i Hercegovine

SARAJEVO
1965

SADRŽAJ

DRUGI DIO

SPECIFIČNOSTI AJANLUKA U BOSNI

I. SPECIFIČNOSTI U ISTORIJI BOSNE KOJE SU NASTALE U PERIODU USPOSTAVLJANJA I UČVRŠĆIVANJA TURSKE VLASTI	165
1. Krajliški karakter Bosanskog sandžaka i, kasnije, Bosanskog pašaluka	166
2. Specifičan razvoj spahijske organizacije u Bosni	168
3. Značaj islamizacije bosanskog stanovništva za učvršćivanje turske vlasti u Bosni i iskorištavanje tog stanja kasnije u izgradnji vojne organizacije u Bosni	174
4. Uloga kapetanija u odbrambenom sistemu Bosanskog pašaluka i mjesto kapetana u političkom životu zemlje	178
II. ODRAZ RANIJIH SPECIFIČNOSTI RAZVOJA BOSNE POD TURCIMA NA RAZVOJU AJANLUKA	181
1. Pojava i glavna obilježja ajanluka u Bosni	183
2. Kapetani kao nosioci ajanluka	193
3. Staleška ravnoteža među bosanskim ajanima i njen odraz na stanje ajanluka u Bosanskom pašaluku potkraj XVIII i na početku XIX stoljeća	197
4. Pitanje ajanskog vijeća	200
5. Kraj bosansko-hercegovačkih ajana	210
ZAKLJUČAK	222
ZUSAMMENFASSUNG	237
IZVORI I LITERATURA	255
SKRAĆENICE	264
REGISTAR	268

108
 110
 111
 113
 115
 118
 118
 120
 122
 122
 123
 145
 145
 150
 153
 159
 165
 166
 168
 174
 178
 181
 183
 183
 197
 200
 210
 222
 237
 255
 264
 268

UVOD

Organizacija lokalne uprave u osmanskoj državi spada među najmanje obrađena područja njene državno-pravne istorije. Koliko je nama poznato, sve dosada nije napisano djelo posvećeno potpunom izučavanju ovog problema. Sam problem ima izvanredan značaj i važnost za nauku ako se ima u vidu činjenica da se u sistemu lokalne uprave najneposrednije izražavala turska vlast u cjelini. Osim toga, izučavanje lokalne uprave omogućuje jasnije sagledavanje oblika ispoljavanja turskog feudalizma i daje mogućnost preciznije ocjene prirode toga feudalizma u ranije i kasnije doba. Sve to, dalje, ima izvanredan značaj za ocjenjivanje položaja zavisnog stanovništva (raje) u osmanskoj državi.

Iako stanjem u izučavanju lokalne vlasti u osmanskoj državi ni izdaleka ne možemo biti zadovoljni, treba ipak istaći da danas raspolažemo solidnim poznavanjem nekih osmanskih lokalnih upravnih ustanova iz ranijeg doba. Podatke o tome možemo naći u svim opštim djelima iz političke istorije osmanskog carstva,¹ a još više u djelima koja se odnose na vojno-upravnu organizaciju i organizaciju centralne državne vlasti osmanske carevine.² Daleko najviše podataka o lokalno-upravnim ustanovama sakupio je turski istoričar I. H. Uzunçarşılı u svojim djelima: *Istorija osmanskog carstva*,³ *O uređenju carskog dvora*,⁴ *O uređenju centralne vlasti i pomorstva*⁵ i *O uređenju janjičarskog i drugih odžaka najamničke vojske*.⁶

Najviše od svih, sistematskim izučavanjem turske provincijske i lokalne vlasti zadužio je nauku naš istoričar i orijentalist H. Šabanović. U nizu njegovih radova s tom tematikom,⁷ svojim bogatstvom podataka

¹ Ricaut, *Histoire de l'Etat present de l'Empire Ottoman*; Amsterdam, 1670; Ohsson, *Tableau général*. Hammer Joseph von, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, I—IX; Pest, 1827—1835; *Zweite verbesserte Ausgabe*; Pest, 1834—1836. Zinkeisen J. W., *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*, I—VII; Hamburg, 1859—1863. Uzunçarşılı İsmail Hakki, *Osmanlı tarihi*, I—IV; Ankara, 1948—1956. Karal Enver Ziya, *Osmanlı tarihi*, V—VI; Ankara, 1947.

² Hammer, *Staatsverfassung*.

³ Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*.

⁴ Uzunçarşılı, *Saray*

teşkilâtı.

⁵ Uzunçarşılı, *Merkez*.

⁶ Uzunçarşılı, *Kapukulu ocakları*.

⁷ Šabanović, *Upravna podjela; Organizacija turske uprave; Vojno uređenje*.

i obimnošću znatno se ističe studija Bosanski pašaluk,⁸ u kojoj je data dosada najpotpunija slika organizacije jedne provincije u osmanskome carstvu uopšte u periodu definitivnog uobličavanja klasične osmanske državne organizacije.

Ako se pregledaju Šabanovićevi radovi, pada u oči činjenica da se on u obradi provincijske i lokalne turske vlasti obično ograničava na klasični period, koji vremenski donekle seže do kraja XVII stoljeća. Taj Šabanovićev postupak je, po našem mišljenju, ispravan jer su u XVII stoljeću, a naročito koncem toga stoljeća, nastupile značajne promjene u turskoj lokalnoj vlasti, koje su vidno izmijenile njenu dotadašnju sliku. Promjena stanja u klasičnoj organizaciji turske lokalne uprave nastupila je u prvom redu usljed pojave ajana u lokalnoj upravi.

Pitanja: ko su stvarno bili ajani, kako su i kada oni postali nosioci lokalne vlasti, dosada su u nauci ostala nerazjašnjena, iako su se na njih, najčešće uzgred, osvrtni neki strani i naši pisci. Kako problemu ajana nije dosada posvećena posebna studija, mišljenja raznih pisaca o ajanima data su uglavnom sumarno i površno, pa su zbog toga malo upotrebljiva za nauku. Neki opisi ajana, međutim, daju osnova da se uoči nužnost izučavanja toga problema, bez čijeg se poznavanja, kao što pokazuju rezultati naših izučavanja, ne može shvatiti proces raspadanja klasičnog osmanskog feudalizma i ustanova koje su na njemu počivale, kao ni proces izrastanja i učvršćivanja krupnog plemstva u pojedinim provincijama osmanskog carstva, kod nas osobito u Bosni, uslijed čijeg se djelovanja pod konac XVIII stoljeća to carstvo našlo na rubu propasti.

Od osvrta na ajane, koji zaslužuju da budu na ovom mjestu spomenuti, na prvom mjestu ističemo Dosonovo⁹ mišljenje, jer je ono poslužilo kao podloga shvatanju mnogih stranih autora.

Doson je označio ajane kao lica koja su u upravnim poslovima pomagala namjesniku provincije. Oni su, po njemu, bili birani iz reda uglednih stanovnika jednog kraja, a potvrđivala ih je Porta. Doson, dalje, identifikuje ajane s opštinskim službenicima (iş erler). Osnovne funkcije ajana, po Dosonu, su: pomaganje upravniku provincije u upravnim poslovima, obavljanje nekih komunalnih službi i pomaganje vojnim komandantima u ostvarivanju naređenja više vlasti.

Opisujući faktički položaj ajana potkraj XVIII stoljeća, Doson ističe da je ajanska funkcija u nekim mjestima postala nasljedna, ali da je novi ajan trebalo da uživa povjerenje uglednih građana. Najzad, Doson je uočio činjenicu da su ajani često zloupotrebljavali vlast u svom interesu i u interesu upravnika provincija.

Na sličan način opisuje ajane i Olivije,¹⁰ koji je razloge njihovog postojanja vidio u potrebi sprečavanja potpunog raspadanja carstva. Olivije je, dalje, filološki objasnio pojam ajan i pokušao da preciznije definiše funkcije ajana. Prema njemu, ajani su bili dužni da bdiju nad

⁸ Šabanović, Bosanski pašaluk.

Mi smo se koristili i rezultatima drugog dijela Šabanovićevog djela, koje se nalazi u rukopisu, a odnosi se na upravnu organizaciju Bosanskog pašaluka. Koristimo se i ovom prilikom da se zahvalimo autoru na usluzi i predusretljivosti.

⁹ Ohsson, Tableau général, III, 384.

¹⁰ Olivier G. A., Voyage dans l' Empire Ottoman; Paris (1801), 308—312.

bezbjednošću i mirom stanovnika, nad poretkom i odbranom grada, da se suprotstavljaju nepravednim mjerama paša i pritisku vojske i da sudjeluju u pravednoj raspodjeli poreza. Ajani su, po Olivijeju, birani od naroda i vršili funkciju privremeno.

Dosta blisko Dosonovom shvatanju o ajanima zastupa Feliks Božur.¹¹ Za razliku od Olivijeja, koji je ružičastim bojama slikao ajane, Božur ističe da je trebalo da ajani vrše nadzor nad vlastima, ali su bili i sami ugnjetači i saradnici ugnjetača.

Žišeroovo¹² mišljenje najviše se približuje Olivijejom shvatanju. Novo kod njega je to što je uočio postojanje nekoliko vrsta ajana kao nosilaca izvjesnih upravno-političkih ovlaštenja: to su ajani čije se djelovanje ograničavalo samo na područje jednog grada i ajani čiji se uticaj širio izvan gradskih kapija.

Francuski poslanik u Porti Andreosi¹³ naziva ajane šefovima komune (opštine), a Žuanen,¹⁴ oslanjajući se, očigledno, na Dosona, u ajanima je vidio dostojanstvenike koji odgovaraju opštinskim gradskim službenicima i koje su birali ugledni građani jednog kraja, a potvrđivala Porta.

Sva spomenuta shvatanja potiču pretežno iz pera savremenika prevlasti ajana u političkom životu osmanske carevine sa kraja XVIII i početka XIX stoljeća i odnose se većinom na stanje u većim gradovima, koje nije bilo tipično. Zajednička im je mana što su iznesena manje-više na reporterski način i bez nekih naučnih pretenzija. Stoga su ona vrlo neprecizna i za nauku skoro neupotrebljiva.

Nešto opširniji i precizniji u opisu mjesta ajana u društveno-političkom životu osmanske carevine u drugoj polovini XVIII stoljeća su Austrijanac Šlehta¹⁵ i turski pisci. Šlehta je dao približno tačnu sliku položaja ajana u političkom životu turske države u posljednim decenijama XVIII stoljeća, ali nije ispitivao stvarno porijeklo ajanske ustanove, zadovoljivši se opisom njenih karakteristika u periodu prevlasti ajana u provincijama. Tako, npr., on piše da ajani ranije, ne navodeći tačno kada, nisu sticali svoj položaj carskim fermanima niti vezirovim bujruđijama, već time što su ih slobodno birali njihovi sugrađani. Tek kasnije pojavile su se u tom pogledu zloupotrebe, koje su se prvo sastojale u tome što su namjesnici provincija počeli da postavljaju ajane svojim bujruđijama (ayanlık buyruldu). Zbog zloupotreba kojima je bilo praćeno izdavanje, tačnije prodaja, tih bujruđija, u provincijama su se pojavili sukobi među velikašima i otpor naroda. Nastojeći da prekine tu praksu, centralna vlast je poslove ajana kasnije počela da povjerava tzv. gradskim intendantima (şehir kethodasi). I ta praksa je, međutim, morala uskoro da prestane pod uticajem faktičnog stanja u provincijama, u kojima su ajani igrali dominantnu ulogu. Prevlast ajana u provincijama postaje potpuna poslije tursko-ruskog rata

¹¹ Beaujour Félix. *Tableau du commerce de la Grèce, formé d'après une année, depuis 1787 jusqu'en 1797*; Paris (1800), I 48—49.

¹² Juchereau de Saint-Denys A. de, *Révolutions de Constantinople en 1807 et 1808, précédées d'observations générales sur l'état actuel de l'Empire Ottoman*; Paris, 1819, I, 180, 245—6.

¹³ Andréossy, *Constantinople et le Bosphore de Thrace pendant les années 1812, 1813 et 1814 et pendant l'année 1826*; Paris, 1824, 4.

¹⁴ Jouannin J. M. *Turquie*; Paris, 1840, 389.

¹⁵ Schlehta, *Die Revolutionen*, 38—42.

(1768—1774), a naročito poslije tursko-ruskog i tursko-austrijskog rata sa kraja XVIII stoljeća. Otada, ajani kao najviši feudalci počinju da sami mobilišu vojsku i da njom samostalno komanduju. Neki najveći ajani Anadolije, kao što su Čapanovići i Karaosmanovići, raspolagali su čitavim armijama od po 20 do 30 hiljada ljudi. S tom vojskom oni su katkada pratili sultana. Mnogo češće su se okretali jedni protiv drugih, ili protiv provincijskih namjesnika, pa i same centralne vlasti, zaključuje Šlehta.

Turski pisci, zahvaljujući boljem poznavanju osmanskog miljea, odlikuju se donekle većom preciznošću u definisanju ajanske ustanove, posebno u opisu funkcija ajana u drugoj polovini XVIII stoljeća. U postavljanju i objašnjavanju ostalih problema, kao što su: porijeklo ajanske ustanove, njena evolucija i mjesto u državopravnom sistemu osmanske države, ni turski pisci nisu otišli mnogo dalje od ranije citiranih autora. I oni su, u suštini, tom pitanju pristupali mehanički i neistorijski. Tako, npr., Ahmed Rasim¹⁶ o porijeklu ajana sasvim uopšteno piše: „Prema načelima organizacije stare uprave (misli se na osmansko carstvo) poslovi uprave u provincijama pripadali su valijama, mutesarrifima, mutesellimima i vojvodama, a poslovi pravosuđa i maksimiranje cijena životnim namirnicama — kadijama i naibima. Osim njih, u gradovima i kasabama postojala su lica pod nazivom „ajan“, koja su birana od strane naroda“. Rasim je, dalje, istakao učešće ajana u razrezivanju i ubiranju poreza i ukazao na usku povezanost ajana s ostalim funkcionerima (osobito s kadijom).

Bolje od ostalih shvatio je ulogu ajana u drugoj polovini XVIII stoljeća Uzunčaršili.¹⁷ On je sa približnom tačnošću opredijelio pojam ajana i na osnovu nekoliko fermata iz druge polovine XVIII stoljeća dao, čak i u poređenju sa Šlehtom, precizniju sliku mjesta ajana u političkom životu turske države u to doba. Međutim, ni on nije ispitivao stvarno porijeklo ajanstva. Taj nedostatak nije otklonio ni time što je u svojoj četvrtoj svesci Istorije osmanskog carstva¹⁸ na jednom mjestu sasvim neodređeno konstatovao da je ajanluk postojao od davnina (ayanlık eskidenberi mevcud olup).

Od stranih autora, najzad, treba spomenuti još mišljenje o ajanima sovjetskog historičara A. F. Millera, koji se u svojoj izvanrednoj knjizi Mustafa-paša Bajraktar¹⁹ na više mjesta osvrnuo na ajane. U toj knjizi, kojom ćemo se koristiti na odgovarajućim mjestima naše studije, ima vrlo interesantnih podataka o ulozi ajana u političkom životu osmanske carevine u drugoj polovini XVIII i na početku XIX stoljeća. Na žalost, i Milerov opis ajana pati, u suštini, od istih nedostataka kao i opisi Šlehte i Uzunčaršilija, jer nije ni on uspio da do kraja opredijeli pojam ajana niti je ispitivao korijene ajanluka i ajana. O načinu sticanja ajanskog položaja, u poređenju sa maločas spomenutim piscima, nije kazao takođe ništa novo.

Naši pisci nisu takođe kazali o ajanima više od stranih pisaca. Može se čak reći da su neki još više idealizirali ustanovu ajana i smatrali je,

¹⁶ Rasim Ahmed, *Osmanlı tarihi*; Istanbul, 1909—1911, III, 1.029, 1.030.

¹⁷ Uzunçarşılı, *Rumeli ayanlarından*, 2—7, *İslam Ansiklopedisi*; Istanbul, 1945; sv. „Ayân“.

¹⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, IV, 346.

¹⁹ Миллер, *Мустафа-паша Байрактар*, 264—265.

slično kapetanima, specifičnom bosanskom ustanovom. Takvo shvatanje izrazio je u nekim svojim djelima, npr., Kreševljaković. Nastojeći da objasni društveno-političku pozadinu antireformnog pokreta Husejin-kapetana Gradašćevića, u radu Husejin-kapetan Gradašćević Zmaj od Bosne²⁰ Kreševljaković je o ajanima pisao: „Uz plemstvo po krvi (misli se na Bosnu) nastalo je početkom XVIII stoljeća novo plemstvo: vojničko-političko. To su kapetani i ajani. Početkom XVIII stoljeća dobili su gradovi pravo od sultana, da njihovi viđeniji ljudi između sebe biraju po jednog predstavnika, koji će njihova prava kod državnih organa zastupati i čuvati. Ajani su birani na izvjesno vrijeme pa i doživotno, ali mahom iz istih porodica. Tako je od toga običaja biranja ajana iz istih porodica, postalo kao neko nasljedno pravo ajana i prelazilo je sa oca na sina. Ovo su pravo gradovima podijelili sultani, stoga što su početkom 18 stoljeća podanici bili ostavljeni na milost i nemilost pojedinih provincijskih starješina, vezira i paša, budući da je centralna vlast bila svedena do potpune svoje nemoći. I da bi se paralizirala objest pokrajinskih starješina, koji su se odmetali od centralne vlasti, dato je ovo pravo gradovima. *Ajani su neka vrsta narodnih tribuna* (podvukao A.S.), kojima se Porta služila za suzbijanje samovolje svojih nazovi predstavnika i organa. Ajani su se sastajali u svim važnijim poslovima na vijeće u Travnik, kome je predsjedavao bosanski vezir (medžlisi ajan).

Nešto kraće, skoro iste misli ponovio je Kraševljaković u svojim Kapetanijama,²¹ konstatujući malo opreznije da nije tačno poznato kakva je bila prava funkcija ajana, što predstavlja, kako on kaže, praznu stranicu bosanske istorije. To su, izgleda, opet ističe Kraševljaković, bili u neku ruku gradski „(varoški) tribuni“.

Premda je Kraševljaković donekle razradio ovo pitanje, on se u opisu ajana oslonio uglavnom na shvatanje koje je mnogo prije njega izrazio u svom radu Pokreti u Bosni i Albaniji protiv reforama Mahmuda II Drag. M. Pavlović,²² koji je, opet skoro doslovno preuzeo o tome misli Francuza Pertusijera.²³

Koristeći se, među ostalim, i Uzunčaršilijevim podacima, H. Šabanović je realnije od ostalih naših pisaca, sa manje preciznosti od Uzunčaršilija, prikazao kratko pojam ajan u Enciklopediji Jugoslavije.²⁴

Prikazano stanje nauke o problemu ajana pokazuje da ona nije odgovorila na zadovoljavajući način, tako reći, niti na jedno pitanje. Izuzetak čini opredjeljenje filološkog značenja pojma ajan i donekle pitanje položaja ajana u političkom životu turske države potkraj XVIII stoljeća. To znači da se moralo u obradi postavljenog problema poći, tako reći od početka i objasniti: osnovna značenja pojma ajan u osmanskoj carevini, ulogu ajana u političkom životu turske države u klasično doba, uzroke koji su usloveli potrebu jačeg angažovanja ajana u poslovima turske lokalne uprave, pojavu ajanluka kao lokalne upravne usta-

²⁰ Kreševljaković, Husein kapetan, 3—4.

²¹ Kreševljaković, Kapetanije, 57—58.

²² Pavlović Drag. M., Pokret u Bosni i Albaniji protivu reforama Mahmuda II; Beograd, 1913, 14 i 15.

²³ Pertusier Charles, La Bosnie considere dans ses rapports avec l'Empire Ottoman; Paris, 1822, 199—202.

²⁴ Enciklopedija Jugoslavije, 1 A—Bosk; Zagreb, 1955; s.v. „ajan“

nove i sve aspekte koji se odnose na tu ustanovu te, najzad, uzroke odstranjenja ajana iz domena državnih poslova.

Samo primjera radi navedena pitanja, koja su predmet naše rasprave, pokazuju da problem ajana nije nimalo lak niti jednostavan. Njegov površan i sporadičan tretman u dosadašnjoj literaturi nije rezultat samo subjektivnog stava ovog ili onog pisca već ima i svoju objektivnu pozadinu. Tu mislimo, na prvom mestu, na nizak nivo naučne obrade osnovnih problema ekonomske i društveno-političke istorije osmanskog carstva u periodu njegovog nazadovanja i propadanja, koje snažno započinje već početkom XVII stoljeća. Kako se raspadanje klasičnih osmanskih ustanova odvijalo u okvirima starog pravnog poretka, to je ispitivanje promjena, utvrđivanje i tumačenje novih pojava, koje su se postepeno afirmisale u praksi, jako otežano, jer nameće drukčiji pristup ispitivanja istorijske građe. Dok je klasične ustanove bilo moguće ispitivati i objašnjavati tumačenjem pretežno zakonskih odredaba iz sultanskih kanuna, zemljišnih i sličnih knjiga (deftera), praćenje nastajanja i razvoja ustanova koje su nicale i razvijale se u praksi raspadanja klasičnih osmanskih ustanova zahtijeva prije svega sagledavanje te prakse. A ona može da se približno rekonstruiše samo iz akcija raznih organa turske vlasti (centralnih, provincijskih i lokalnih), kao i iz reakcija raznih slojeva stanovništva, osobito raje, na zloupotrebe i nasilja pojedinih organa turske vlasti. To stanje akcija i reakcija izrazilo se i u turskim izvorima, koji su jedino mjerodavni da posluže za približnu rekonstrukciju ekonomskog i društveno-političkog razvoja u turskoj državi u periodu njenog nazadovanja, u ovom slučaju razvoja ajanske ustanove. U te izvore spadaju, na prvom mjestu, mnogobrojne i raznovrsne naredbe centralne vlasti (fermani), naredbe organa provincijske vlasti (bujruldiye), razna pisma sudskih organa (kadija) i mnogobrojne predstavke stanovništva organima centralne i provincijske vlasti (arz, arzuhal), ispunjene najčešće pritužbama protiv raznih zloupotreba i nasilja organa turske vlasti, ili drugih silnika.

Sačuvao se znatan broj spomenutih dokumenata iz XVII, XVIII i XIX stoljeća na našem području. Najvećim dijelom nalaze se zabilježeni u sudskim protokolima (sidžilima), za koje se može reći da su tada predstavljali neku vrstu službenih novina, ili prepisa originalnih akata, koji su upućivani, raznim organima vlasti, odnosno koje su viši organi vlasti upućivali nižim organima. Posljednji se čuvaju kao posebni dokumenti u našim arhivima i čine zbirke tzv. Acta turcica. Na žalost, ta građa nije sačuvana u cjelini, već najčešće fragmentarno, što otežava kontinuirano praćenje kretanja istorijskih pojava, zbog čega se u nekim ocjenama mora pribjeći manje ili više vjerodostojnim pretpostavkama ili analogiji. Na našem području, jedino su sačuvani skoro kompletni sidžili bitoljskog kadije za XVII, XVIII i dijelom za XIX stoljeće, koji se danas nalaze u Državnom arhivu SR Makedonije. Iz raznih kadiluka sa područja Bosanskog pašaluka sačuvao se izvjestan broj sidžila i fragmenata sidžila iz XVII, i znatno veći broj sidžila iz XVIII i XIX stoljeća. Od druge polovine XVIII stoljeća postoje kompletni sidžili sarajevskog kadije. Svi ti sidžili nalaze se danas u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, ili u Orijentalnom institutu u Sarajevu, a izvjestan broj u Orijentalnoj zbirci Jugoslovenske akademije znanosti i umjetno-

sti u Zagrebu. U tim ustanovama nalaze se znatne količine ostale građe u zbirkama Acta turcica. Takve i slične građe ima podosta i u državnim arhivima u Dubrovniku i Zadru i arhivima nekih franjevačkih samostana u Bosni (Fojnica, Kreševo, Kraljevska Sutjeska) te Dalmaciji (Makarska, Zaostrog, Kaptolski arhiv Split).

Sav taj ogromni neobjavljeni materijal trebalo je pregledati i odabrati građu koja je bila od značaja za našu temu i neke druge dosada neobrađivane srodne teme, čije su dodirne tačke od takvog značaja da je bez razjašnjenja i tih perifernih problema bilo nemoguće izučavati kako treba glavnu temu. Kada je riječ o materijalu koji je poslužio za obradu naše teme, ističemo najzad da je izvjestan dio iskorišćenog materijala obično takvog sadržaja da samo posrednim putem omogućuje razumijevanje raznih aspekata teme.*)

Sve učinjene napomene, o građi kojom smo se koristili, učinjene su zbog toga da se vidi kakve teškoće stoje na putu ispitivanja istorijskih pojava u osmanskome carstvu u periodu propadanja njegovih klasičnih ustanova. U tom svjetlu postaje donekle jasnija pojava, koja se sreće u ranijoj historiografiji, da se klasične osmanske ustanove, po sili neke inercije, prikazuju kao životvorne, u tako reći, neizmjenjenom vidu, sve do njihovog formalnog ukidanja Hatišerifom od Gülhane 1839. godine. Ukoliko ti historiografi i primjećuju pojavu nekih novih ustanova, kao što su, npr. ajani, onda oni, zbunjeni njihovim „iznenadnim” prisustvom, prikazuju te ustanove u njihovom završenom obliku kao da su s neba pale, iako je po izvorima, bez obzira na razne nedostatke tih izvora, moguće pratiti njihovu pojavu i evoluciju, koja traje obično više od jednog stoljeća.

*) Napominjem da je jedan dio rada na prikupljanju građe za ovo djelo finansirao Republički fond za naučni rad SR Bosne i Hercegovine, na čemu mu se i ovom prilikom zahvaljujem.

DRUGI DIO
SPECIFIČNOSTI AJANLUKA U BOSNI

Glava I

SPECIFIČNOSTI U ISTORIJI BOSNE KOJE SU NASTALE U PERIODU USPOSTAVE I UČVRŠĆIVANJA TURSKE VLASTI

Dosadašnji prikaz ajanluka pokazuje da se on bio pojavio i učvrstio u onim provincijama osmanske države u kojima je ranije bio uspostavljen timarski sistem, stoga je društveno-politička suština ajanluka, u suštini, bila svugdje ista. Izvori, međutim, pokazuju da su postojale izvjesne specifičnosti u razvoju ajanluka u pojedinim provincijama. Najočigledniju specifičnost predstavlja činjenica da se ajanluk u pojedinim provincijama razvijao neravnomjerno. U Anadoliji i nekim dijelovima Rumelije on se razvijao brže i djelovao već u drugoj polovini XVIII stoljeća vrlo razorno, dok se u drugim provincijama, kao, npr., u Bosni i Hercegovini, ajanluk sporije kretao i općenito bio manje razoran. Osim toga, podaci pokazuju da svugdje nisu bili po formi isti nosioci ajanluka, što je, opet, naročito karakteristično za Bosnu i Hercegovinu. U razvitku ajanluka u Bosni i Hercegovini postojale su i druge specifičnosti, o kojima će biti kasnije govoreno.

Specifičan put razvoja ajanstva u Bosni nadovezuje se na izvjesne specifičnosti ranijeg razvoja Bosne pod Turcima, koje su dale poseban pečat državno-pravnom položaju Bosne pod Turcima uopšte. Iako je teško tačno precizirati vrijeme nastajanja tih specifičnosti, čini nam se da je moguće uočiti izvjesnu logiku u njihovom nastajanju i djelovanju. Neke specifičnosti nastaju u klasičnom periodu turske vlasti u Bosni, u periodu njenog uspostavljanja i učvršćivanja, i svojim postojanjem daju osoben pečat istorijskom kretanju Bosne od početka, a naročito od definitivnog učvršćenja turske vlasti u Bosni. Te specifičnosti djeluju kroz čitav period turske vlasti u Bosni i svojim postojanjem i djelovanjem utiču na izrastanje novih specifičnosti u XVIII stoljeću, koje će upravo usloviti specifičan vid položaja Bosne, do kraja turske vlasti, u odnosu prema stanju u drugim našim zemljama.

Premda se u istoriji Bosne pod Turcima mogu uočiti raznovrsne specifičnosti, nama se čini da su vrlo rano od odlučnog značaja bile ove četiri: krajiški karakter Bosanskog sandžaka (kasnije pašaluka), osoben položaj bosanskog plemstva, islamizacija ogromnog dijela bosanskog stanovništva (seljaka i feudalaca) i ustanova kapetanija. Te specifičnosti nisu nastale odmah, već su izrasle postepeno, u periodu punog učvršćivanja turske vlasti u Bosni (tokom XVI stoljeća), i svaka je na svoj način odigrala određenu ulogu u posebnom uobličavanju Bosne kao

jakog uporišta turske vlasti u Evropi. Uzete u svojoj ukupnosti, one omogućuju objašnjenje pitanja zašto se turska vlast u Bosni relativno brzo učvrstila, zašto je bila jaka i zašto se dugo održala. Najzad, te specifičnosti su utrle put osobenom razvoju izvjesnih opšteturskih ustanova iz XVII i XVIII stoljeća, pogodujući u osobenim istorijskim uslovima izrastanju i učvršćivanju krupnih feudalaca domaćeg porijekla te osobenom povezivanju slojeva vladajuće klase s istovjernim slojevima siromašnog muslimanskog stanovništva.

1. KRAJISKI KARAKTER BOSANSKOG SANDŽAKA I, KASNIJE BOSANSKOG PAŠALUKA

Osvajanjem prvih uporišta u Bosni, Turci su to područje smatrali krajinom (serhat).⁶³⁶ Otada pa, tako reći, do kraja turske vlasti, Bosna je zadržala taj status igrajući ulogu turske krajine, u početku ofanzivnog, a kasnije, osobito od kraja XVII stoljeća defanzivnog karaktera.⁶³⁷

Kao što je poznato, Turci nisu odjedanput osvojili cijelo područje, koje je kasnije, tek u drugoj polovini XVI stoljeća (1580), zakoruženo u jednu upravno-teritorijalnu cjelinu pod nazivom Bosanski ajalet, ili pašaluk.⁶³⁸ Prvo su osvojeni dijelovi istočne Bosne i Hercegovine, u kojima je turska vlast bila čvrsto postavljena još prije definitivnog uništenja bosanskog kraljevstva pohodom sultana Mehmeda II 1463. godine.⁶³⁹ Ali ni definitivno uništenje bosanskog kraljevstva nije stvorilo Turcima mogućnost za uspostavljanje vlasti na čitavom ranije, osvojenom području Bosne. Jednim protuudarcem, koji je uslijedio poslije povlačenja iz Bosne glavnih snaga Mehmeda II, Mađari su uspjeli da povrate neke oblasti bosanskog kraljevstva s utvrđenim gradovima, među kojima i grad Jajce. Od tih dijelova, kao i od neosvojenih dijelova bosanskog teritorija, Mađari su stvorili svoje dvije banovine (jajačku i srebreničku), čija su sjedišta bila utvrđeni gradovi Jajce i Srebrenik. I pored toga što su se krakovi turskih osvajanja nalazili u dubokoj pozadini tih mađarskih tvorevina,⁶⁴⁰ i premda su uspješno osvajani dijelovi Hercegovine, Turci nisu bili u stanju zadugo da likvidiraju mađarsko gospodstvo u središnjim dijelovima Bosne. Čitavo osvojeno područje Bosne, s druge strane, nalazilo se u neposrednom dodiru sa neprijateljskim granicama, izuzev zaleđe, koje se naslanjalo na južnoslavenske oblasti što su ih osvojili Turci. Tako je već od početka čitavo područje Bosne koje su osvojili Turci predstavljalo pravu krajinu (serhat) i bilo u stalnoj opasnosti od mađarske invazije. Dovoljno je podsjetiti na jedan opasan prodor Mađara 1480. godine iz Jajca (pod vođstvom Ladislava od Egervara, bosanskog bana Petra Docija i despota Vuka Grgurevića) u tada najjače tursko uporište u Bosni Sarajevo (koje je tada,

⁶³⁶ Usporediti: Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 35—38.

⁶³⁷ Pod pojmom Bosna podrazumijevamo područje koje je kasnije zakoruženo u jednu upravno-teritorijalnu jedinicu koja se zvala Bosanski pašaluk.

⁶³⁸ O uslovima i tačnom vremenu postanka Bosanskog pašaluka vidjeti kod Šabanovića, n.d., 77—81.

⁶³⁹ O prvim turskim uporištima u Bosni: kod Šabanovića, n.d., 27. i dalje.

⁶⁴⁰ Turci su zadržali dio područja Sane sa gradovima Ključem i Kamengradom u dubokom zaleđu jajačke banovine.

zajedno sa čitavom okolinom, bilo opljačkano i spaljeno) pa da se uoči prava opasnost opisanih mađarskih klinova u srcu turske Bosne. Te klinove nije izbio ni odlučan sudar Turaka i Hrvata na Krbavskom polju 1493. godine. Tek u vrijeme najvećeg uspona osmanske imperije, u vrijeme moćnih sultana Selima I (1512—1520) i Sulejmana II (1520—1566), nastupiće u tom pogledu odlučan preokret. Sulejmanovim uspješnim vojnim akcijama u Evropi, i naročito slomom ugarskog kraljevstva 1526. godine, nastupio je trenutak konačnog obračuna sa Mađarima u Bosni, kada su uništene njihove banovine 1527. godine.⁶⁴¹

Premda je dotada bosansko područje predstavljalo odskočnu dasku turskih vojnih pohoda u Slavoniju, Dalmaciju i Ugarsku, ofanzivni karakter bosanskog serhata postaje daleko značajnijim poslije 1527. godine. U osvajačkim poduhvatima vođenim u srednjoj Evropi Bosna postaje jedna od glavnih polaznih tačaka, a velik broj Bosanaca, kao turske spahije, janjičari i dr., postaju važan faktor osvajačkih pohoda turskih sultana poduzimanih sa tog područja. Međutim, i u vrijeme najvećih turskih osvajanja u srednjoj Evropi, zapadni, jugozapadni i južni dijelovi Bosne ostaju u neposrednom dodiru sa granicama neprijateljskih država, zbog čega je to područje i dalje zadržalo granični karakter (serhat). Na tom području, na granicama Hrvatske i Dalmacije, vođeni su stalni okršaji čak i u vrijeme službenog primirja, koje je važno „dakako samo za tzv. veliki rat, dok je mali rat na granici trajao neprestano i ovisio redovno od ratoborne čudi pograničnih sandžaka”.⁶⁴²

Ofanzivni karakter bosanskog serhata bio je uspješan do potkraj XVI stoljeća, do velikog poraza bosanskih spahija pod Siskom 1593. godine. Taj poraz označava prvi veliki predznak stalne defanzive. Već u to vrijeme osjećaju se življi pokreti na mletačkoj granici Bosne, koji su praćeni osvajanjem nekih turskih uporišta sa Klisom u Dalmaciji. U unutrašnjosti Bosne pojaviće se tada pokreti hajduka, a u Crnoj Gori i Hercegovini — čitavih plemena.

XVII stoljeće u istoriji Turske općenito označava period u kome se vršilo oštro preguprisavanje snaga pod uticajem rastrojstva čitavog osmanskog društveno-političkog sistema. Unutrašnje stanje carstva karakteriše tada pojava masovnih nereda, čiji su najopasniji nosioci na Balkanu bili hajduci. Zbog jačanja susjednih hrišćanskih država Austrije i Venecije, turske ofanzive postaju rjeđe i neuspješnije. Iz ranije defanzive spomenute dvije sile će preći potkraj XVII stoljeća u ofanzivu. Kako su se one nalazile u neposrednom susjedstvu Bosne, spoj tih dviju komponenata, unutrašnje hajdučke i spoljašnje mletačko-austrijske, značiće smrtnu opasnost za muslimansko stanovništvo Bosne, koje će se u cjelini — bez obzira na klasnu podvojenost i pojavu nezadovoljstva predstavnicima turske vlasti među siromašnim slojevima muslimanskog stanovništva⁶⁴³ — tokom XVII stoljeća, svrstati u jedinstveni

⁶⁴¹ Turci su likvidirali poslednje ostatke vlasti nasljednika herceg Stjepana u Hercegovini zauzećem Novog 1482. godine i duboko prodirali u dalmatinsko područje, a iz graničnih područja Hrvatske duboko prodirali u hrvatske i slovenačke zemlje.

⁶⁴² Prelog, Povijest Bosne, I, 10—42, 61.

⁶⁴³ Usporediti: Bašagić, Kratka uputa, 64. i dalje. Sokolović Osman. Prilike u Bosni potkraj XVII stoljeća; Sarajevo, 1943. Istorija naroda Jugoslavije, II, 546—7, 554—8.

front za odbranu granica Bosne. To jedinstvo će se učvršćivati na bazi zajedničke odlučnosti u očuvanju muslimanske turske države, koju su svi muslimani, s obzirom na usku povezanost islamske vjere i države, smatrali svojom državom.

Poraz Osmanlija pod Bečom 1683. godine bio je praćen snažnom ofanzivom Austrije i njenih saveznika, koja je potrajala sve do karlovačkog mira 1699. godine. Bosna je skoro čitavim graničnim područjem, izuzev istočnog, došla tada u neposredan dodir sa jakim i vrlo agresivnim neprijateljima Turske. Upravo ta ofanziva predstavljala je smrtnu opasnost za bosanski vilajet, jer je tada bitka ponovno prenesena na njegove granice. Otada će Bosna do kraja turske vladavine predstavljati najistureniji, najugroženiji dio osmanskog carstva u Evropi. Tada ona postaje serhat u opštoj defanzivi, kao što je ranije bila za tursku ofanzivu. To će zbog čestih ratova koje je Turska vodila u XVIII stoljeću s Austrijom, Mlecima i Rusijom koštati bosanske muslimane ogromnih materijalnih i fizičkih žrtava i zahtijevati njihovu daleko veću kompaktnost i pregalaštvo (osobito feudalne klase) u poređenju sa stanovništvom u drugim krajevima carevine.

Zbog krajiškog karaktera Bosanskog pašaluka, zbog izvanredne strateške važnosti toga područja za dalja turska osvajanja u Evropi, Turci su u Bosni primjenjivali posebnu taktiku prema određenim slojevima bosanskog stanovništva nastojeći da ga što čvršće vežu za svoj sistem i da mu što jače usade osmansku državnu ideju. To su oni činili kako u odnosu prema feudalcima tako isto i u odnosu prema bosanskim seljacima, vješto se koristeći nekim osobenostima stanja u Bosni u periodu njenog osvajanja. Turci su, istina, i u Bosni uspostavili svoj klasični ekonomski i društveno-politički sistem, kao i u drugim našim zemljama. Ali zbog spomenute taktike taj sistem je već od početka bio praćen izvjesnim modifikacijama, koje su uslovile drugačiju evoluciju pojedinih, na prvom mjestu vojno-političkih, ustanova i drugačiji raspored društvenih snaga.

2. SPECIFIČAN RAZVOJ SPAHIJSKE ORGANIZACIJE U BOSNI

Premda se turska vojna organizacija u Bosni u početku nije bitno razlikovala od vojne organizacije u ostalim krajevima turske države,⁶⁴⁴ krajiški karakter Bosanskog sandžaka i, kasnije, pašaluka duboko se odrazio u vojnoj organizaciji u Bosni na samom početku turske vladavine.

Najvažnije mjesto u provincijskoj vojnoj organizaciji u Bosni, kao i u ostalim zemljama koje su zauzeli Turci, pripadalo je spahijskoj konjici. Ona je u prvim stoljećima turske vlasti u Bosni bila glavna udarna snaga u svim većim poduhvatima turskih sultana, bosanskih sandžakbegova i beglerbegova. Spahijska konjica u Bosni bila je najvećim dijelom sastavljena od potomaka domaće vlastele, naročito sitne.⁶⁴⁵

⁶⁴⁴ Usporediti: Vojna enciklopedija, II; Beograd, 1959; 19—24.

⁶⁴⁵ O stavu Turaka prema krupnom plemstvu i uklapanju sitnog plemstva u timarsku organizaciju opširnije: kod N. Filipovića, Pogled na osmanski feudalizam, 92. i dalje.

Sudeći po najstarijim sačuvanim podacima iz katastarskih deftera, osnovni principi timarskog sistema, na kojem je bila izgrađena spahijska organizacija, bili su i u Bosni slični principima u drugim provincijama osmanskog carstva. Razlika je izgleda, bila uglavnom u tome što je izvjestan broj spahija u Bosni od početka turske vlasti posjedovali čifluke. Takve čifluke posjedovali su i drugi muslimani koji su bili stekli neke zasluge za novi poredak.⁶⁴⁶

Jačanje turske vlasti u Bosni i trajno učešće bosanskih spahija u mnogobrojnim ratnim okršajima krajem XV i početkom XVI stoljeća odlučno su uticali na konsolidaciju bosanske spahijske klase. Položaj bosanskih spahija se učvršćivao ne samo timarskim sistemom nego i sticanjem velikog broja čifluka i mezri koje su posjedovali uz timare. Na tom osnovu u Bosni se tokom XV, i naročito XVI, stoljeća učvrstio jak muslimanski spahijski stalež, čiji su pripadnici bili najvećim dijelom domaćeg porijekla.⁶⁴⁷

Učvršćenju pozicija bosanskih spahija išle su na ruku, izgleda, i neke odredbe kanunnama sultana Mehmeda i Sulejmana o spahijskoj hassa-zemlji,⁶⁴⁸ a naročito Bosanska kanunnama iz 1516. godine. Neke odredbe posljednje Kanunname uticale su, izgleda, na ranu pojavu izvjesne zatvorenosti timarske organizacije u Bosni, dozvoljavajući pristup u nju samo bosanskim spahijama. To je u spomenutoj Kanunami izraženo sljedećim riječima: „A kada ostanu upražnjeni (timari, pr. m.), neka se opet daju ljudima toga vilajeta, koji su lišeni posjeda jednakih tim zijametima, odnosno timarima, a neka se ne daju ljudima lišenim posjeda iz drugih sandžaka”.⁶⁴⁹

Osobito važnu ulogu u jačanju pozicija bosanskog muslimanskog plemstva odigrala je ustanova odžakluk-timara (nasljednih timara u porodici).⁶⁵⁰

Vrijeme postanka prava bosanskih spahija da nasljeđuju timare u svojoj porodici teško je zasad tačno precizirati. Prema mišljenju pisca knjige „Die Slawenen der Türkei...” Cyprien Roberta, veliki broj bosanskih begova držalo je još od Ahmeda I (1603—17) takva lina, koja su

⁶⁴⁶ Usporediti: Istorija naroda Jugoslavije, II, 111—115, 124—132.

⁶⁴⁷ O porijeklu muslimanskog plemstva u Bosni opširnije: kod V. Čubri-
lovića, Porijeklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini, Jugoslo-
venski istorijski časopis, I, 3—4, 388—389.

⁶⁴⁸ O tim odredbama pobliže: Hadžibegić, Kanunnama Sulejmana Za-
konodavca.

⁶⁴⁹ Kanuni i kanunname, 21—2, 26.

⁶⁵⁰ Odžakluk-timari (timari i zijameti) su spadali u vrstu nasljednih
feudalnih dobara koja je mogao nasljeđivati široki krug srodnika. Sve dotle
dok bi postojao taj krug srodnika, takvi posjedi nisu mogli biti po pra-
vilu, dodjeljivani stranim licima. Prema fermanu o odžakluk-timarima iz
1644. godine, pravo na nasljeđe odžakluk-timara pripadalo je na prvom mjestu
sinovima umrlog feudalca i njegovoj braći, a ako njih nije bilo, onda srod-
nicima koji su pripadali njihovom odžaku (OZ JAZU, Kondeks 84). Taj ferman
nije dakle, sasvim precizno utvrdio krug srodnika koji su se mogli pojaviti
sa takvim pravom. Na to pitanje daje određeniji odgovor jedan ferman iz
1778. godine. Iz odredaba tog fermana vidi se da su odžakluk-timari u Bosni
do 1788. godine nasljeđivani prema odredbama fermana iz 1644. godine,
s ograničenjem prava nasljeđa na srodnike iz grupe „asaba” (muški potomci
po muškoj liniji, po pravilu). Po novom fermanu, međutim, to je pravo pro-
tegnuto i na srodnike iz grupe „zevilerham” (po pravilu ženski srodnici i
srodnici po ženskoj liniji). OZ JAZU, dok. br. 511.

na orijentalan način bila nasljedna, tj. bez prava prvorođenja. Ona su prelazila na sve sinove kao zajednički nedjeljivi posjed poslije umrlog posjednika, a oni su bili obavezni da idu zajedno u odbranu domovine, pod vođstvom onoga koga su sami izabrali za svog starješinu po njegovoj mudrosti i vrlini.⁶⁵¹ Takvo mišljenje zastupa i naš historičar N. Filipović u svom radu o Odžakluk-timarima u BiH. Svoju tvrdnju Filipović osniva na jednom fermanu sultana Ibrahima iz 1644. godine. Tim fermanom sultan Ibrahim je potvrdio ranije stečeno pravo bosanskih spahija da drže timare na način odžakluka. Pošto se sultan Ibrahim poziva u fermanu na svoje pretke, Filipović smatra da pravo bosanskih spahija da drže odžakluk-timare potiče još iz vremena sultana Ahmeda I.⁶⁵²

Polazeći od sadržaja spomenutog fermana, mi smo stekli utisak da je postanak odžakluk-timara u Bosni stariji. Suprotno zaključku N. Filipovića, po kome su odžakluk-timari stvoreni zapovijestima koje su izdali Ibrahimov otac Ahmed I (1603—1617) i Ibrahimova braća sultan Osman (1618—1633) i sultan Murat IV (1623—1640),⁶⁵³ neke odredbe spomenutog fermana upućuju na zaključak da su odžakluk-timari u BiH postojali i ranije, još u vrijeme Ibrahimovih djedova. Taj zaključak izvodimo iz sljedećeg teksta fermana: „...kako su u tom pogledu (misli se na odžakluk-timare, prim. m.) izašli fermani od strane mojih velikih djedova i moga pokojnog oca sultana Ahmeda i moje braće pokojnog sultana Osmana i pokojnog sultana Murata, neka se u njihovom smislu postupa: kada na opisani način u spomenutom ajaletu neki zaim ili timarnik pogine ili umre, njihovi zijameti i timari njihovim sinovima i njihovoj braći, a ako nemaju sinova i braće, rođacima, koji pripadaju njihovom odžaku.”⁶⁵⁴

Tumačena doslovno, citirana odredba fermana iz 1644 godine ukazuje na to da su odžakluk-timari u BiH postojali još prije sultana Ahmeda I, tj. da zapovijedi o odžakluk-timarima u Bosni potiču najkasnije još iz vremena djedova sultana Ibrahima, i to najmanje trojice: Selima II (1566-74), Murata III (1574-96) i Mehmeda III (1596—1603. godine), dakle iz druge polovine XVI stoljeća.

Naš zaključak pojačava i činjenica da razlozi koji su istaknuti u fermanu o zaslugama bosanskih spahija nisu uzeti kao naročiti povod za davanje spomenute povlastice, već su, po našem mišljenju, navedeni primjera radi oni svježiji, najteži okršaji sa neprijateljima u kojima su bosanski plemići nemilice prolijevali svoju krv za turske sultane još od vremena osvojenja. Sve je to davalo osnova bosanskim spahijama da traže potvrđivanje starih prava svojih odžakluka, koja su učestalom samovoljom turskih bosanskih namjesnika u XVII stoljeću postala jako ugrožena.⁶⁵⁵

Izvjeshno privilegisanje bosanskih spahija još od početka turske vlasti u Bosni ne bi bilo nelogično ako se ima u vidu činjenica da su Osmanlije davali i neka druga prava cjelokupnom bosanskom muslimanskom stanovništvu, kao što je, npr., pravo da daju svoj podmladak u

⁶⁵¹ Cyprien Robert, Die Slawenen der Türkei, nämlich Serbier, Montenegroener, Bosniaken, Albanesen und Bulgaren; Stuttgart, 1851; 10

⁶⁵² Filipović, Odžakluk timari, 266—7.

⁶⁵³ Isto.

⁶⁵⁴ Ferman o odžakluk-timarima (OZ JAZU, Kodeks 84).

⁶⁵⁵ Usporediti: Filipović, n.d.

adžemi-oglane. Takvo pravo bilo je dato još samo muslimanima u Albaniji.⁶⁵⁶ Dalje, ranije citirana Bosanska kanunnama potvrđuje da je status bosanskih spahija još od početka XVI stoljeća bio nešto drukčiji.⁶⁵⁷ I, najzad, karakter Bosanskog pašaluka kao graničnog pašaluka (serhat) bio je, po našem mišljenju, od presudnog značaja za stav sultana prema bosanskim spahijama. Napominjemo da je slično mjerilo primjenjivano i na druge neke krajeve, koji su predstavljali stalnu krajinu.⁶⁵⁸ Na sličan način su u graničnim područjima turske države i plaće tvrđavskih posada podignute vrlo rano na stepen odžakluka.⁶⁵⁹

Uza sve to, teško je postaviti kategoričnu tvrdnju kada je formalno dato bosanskim spahijama maločas opisano pravo, iako istaknuti argumenti daju osnova pretpostavci da je to moglo biti prećutno priznato još vrlo rano. To bi išlo u prilog tezi o kontinuiranom putu razvoja znatnog dijela bosanske feudalne klase iz predosmanske epohe. Time što su spahijski odžaci dugo držali posjede, učvršćavala se praksa prirodnog izrastanja odžakluk-tamara u Bosni. Stoga će biti najvjerovanija pretpostavka da su znatan broj timara u Bosni neprekidno (od osvojenja) kolektivno posjedovale spahijske porodice (odžakluci) i da fermani o odžakluk-timarima, kojih je bilo, svakako, više, u određenim uslovima ozakonjuju, a ne konstituišu, odžakluk-timare. Stoga ne bi bila bez osnova ni pretpostavka da se ta praksa oslanjala na stanje posjedovnih odnosa u bosanskoj feudalnoj državi, u kojoj je, kao što je poznato, do kraja njenog postojanja preovlađivao oblik kolektivnog porodičnog feuda.

Ako uzmemo naglašene činjenice kao tačne, onda bi se moglo reći da je znatan dio bosanskog plemstva očuvao u svojim rukama u dugom kontinuitetu uživanje timara i da je znatan broj bosanskih feudalaca očuvao svoje posjede iz predosmanske epohe, koji su dobili postepeno status odžakluk-timara. Uz posrednu potvrdu za to, sadržanu u citiranom fermanu o odžakluk-timarima, pozivamo se na još neke podatke iz sidžila sarajevskog kadije iz XVIII stoljeća. Radi se o podacima koji se odnose na sporove među raznim licima oko timara iz kojih se vidi kako pojedine stranke, u želji da pojačaju dokaze za svoje pravo na timaru, ističu da sporne timare drže njihovi odžaci još od osvojenja (feth-i hakânidenberî) i da ih kao takve neprekidno nasljeđuju u porodici.⁶⁶⁰

⁶⁵⁶ Usporediti: Uzunçarşılı, Kapukulu ocaklari, I, 106, 108.

⁶⁵⁷ Kanuni i kanunname, 26.

⁶⁵⁸ Vefik, Tekâlif, 248.

⁶⁵⁹ Kada je to stvarno bilo, teško je zasad utvrditi. Nama se čini da je nagrađivanje čuvara bosanskih tvrđava po sistemu odžakluka moralo da uslijedi negdje u isto vrijeme kada su zavedeni i odžakluk-timari. Ova tvrdnja bi se mogla odnositi barem na one čuvare koji su od početka nagrađivani timarima, na što ukazuje ranije citirani ferman o nasljeđivanju odžakluk-timara iz 1788. godine (OZ JAZU, dok. br. 511). U tom smislu, čini nam se, opravdano se može tvrditi da iz istog vremena potiče i pojava da kapetani uživaju prihode po sistemu odžakluka. Prvi kapetani su bili nagrađivani takođe timarima i zijametima. Ako su oni uživali odžakluk-timare, opravdano je pretpostaviti da su oni kapetani koji su kasnije nagrađivani novčanim nagradama uživali te nagrade po sistemu odžakluka, što bi, analogno tome važilo i za ostale čuvare-živaoce novčanih nagrada.

⁶⁶⁰ GHBb, sidžil br. 48, str. 51—52; sidžil br. 16, str. 94. i sidžil br. 27, str. 116.

Odžakluk-timari poslužili su kao moćna poluga za izuzetno učvršćivanje položaja bosanskih spahija u odnosu prema spahijama u drugim našim zemljama. Oni su, osim toga, odlično pogodovali bosanskim spahijama za proširivanje njihovih hassa—zemalja odnosno beglučkih zemalja, u kom se obliku, izgleda, u velikoj mjeri odvijao i sam proces čiflučenja.

U doba ustaljivanja i jačanja položaja bosanskih spahija pod konac XVI stoljeća pojavljuju se osjetne pukotine u timarskom sistemu i drugi vidovi slabljenja temelja osmanskog carstva, čije su posljedice teško pogađale i Bosanski pašaluk. Opšta degeneracija timarskog sistema djelovala je i na timarsku organizaciju u Bosni, a osnovni uzrok toj degeneraciji bilo je i ovdje čiflučenje.

Ekonomsko-pravna suština procesa čiflučenja u Bosni nije se bitno razlikovala od te suštine u drugim krajevima carstva, ali se čiflučenje u Bosni odlikovalo značajnim specifičnostima, osobito u pogledu na društvenu pripadnost lica koja su bila nosioci toga procesa. Na specifičan razvojni put čiflučenja u Bosni uticali su mnogi faktori, među kojima je važnu ulogu odigrala činjenica postojanja velikog broja spahija domaćeg porijekla u Bosni, koji su ovdje bili glavni nosioci toga procesa.

Bosanskim spahijama, kao glavnim nosiocima čiflučenja, išle su na ruku različite okolnosti. Uslijed čestih ratova, velikih pomora od kuge, raseljavanja i dr. čitavi krajevi Bosne su ostajali pusti. Koristeći se tim stanjem, spahije su, vjerovatno primjenom ranije citiranih odredaba Mehmedove i Sulejmanove kanunname o proširivanju svojih — hassa zemalja, dovodili na svoje zemlje koloniste iz Hercegovine, Dalmacije, brdskih krajeva Bosne, a na početku XVIII stoljeća — i iz Crne Gore i naseljavali ih sa pravima i obavezama drukčijim nego što su bila prava i obaveze nestalih naseljenika tih zemalja, čije su one nekada bile baštine i čifluci.⁶⁶¹

U trci za čiflucima, u čemu su se oslanjale i na odžakluk-timare, najviše su uspjele, izgleda, imale one spahijske porodice koje su još od ranije posjedovale veću ekonomsku i političku snagu. To su, u prvom redu, bili posjednici zijameta, tj. razni upravni službenici (članovi bosanskog Divana) i funkcioneri spahijske konjice (alajbezi, subaše, čeribaše i dr.).

Proces čiflučenja u XVII, a naročito u XVIII, stoljeću bio je, izgleda, uhvatio toliko maha i u Bosni da se može govoriti o dominantnom postojanju toga oblika feuda i ovdje, uz napomenu da su, izgleda, posjednici čifluka najčešće ostali do kraja i timarnici.⁶⁶² Tu misao, među ostalim, potvrđuje i jedan podatak iz šezdesetih godina XVIII stoljeća zabilježen u sidžilu sarajevskog kadije. Odnosi se na oslobođenje od tekálifa jednog sarajevskog građanina, koji je uživao jedan čifluk u Mulaluku.⁶⁶³ Tu se radi o nekom Hasanu kome je naređeno da plati od-

⁶⁶¹ Usporediti: Čubrilović, n.d., 396—7.

⁶⁶² Usporediti: Filipović, Odžakluk timari, 270—272.

⁶⁶³ Pored toga što je izraz mulaluk (munlaluk) upotrebljavan u značenju kadiluka višeg ranga, kakav je u Bosni bio samo jedan (sarajevski), taj termin je označavao istovremeno i kraj, područje sa koga je mula ubirao svoje prihode. U tom slučaju naziv mulaluk označava jednu nahiju u sarajevskom kadiluku, koja se nalazila sjevero-istočno od Sarajeva.

govarajuću sumu tekalifa. Međutim, on se pozvao na svjedoke da nije obavezan na to. Tim povodom saslušano je desetak uglednih begova i aga iz njegovog kraja koji su odreda označeni kao čifluk-sahibije. Uzgred napominjemo da su oni potvrdili da je sporna zemlja gola i neplodna (ispasište) i da je od davnina *vojnička zemlja*, te da kao takva ne podliježe tekalifu.⁶⁶⁴

Na bazi čiflučenja pojavilo se tokom vremena raslojavanje u redovima bosanskih spahija. Imajući daleko više snage od sitnijih spahija da učestvuju u tri oko čifluka, bogatiji pripadnici feudalne klase učvršćivali su još jače svoj položaj i sačinjavali najistaknutiji sloj begovskih aristokrata (vilajetskih ajana). Nemogući da odlučnije utiču na ovaj proces u svoju korist, niži pripadnici spahijske klase zadržavali su svoje posjede kao čifluke (koji su mahom bili i timari) i prerastali u sloj slobodnih seljaka muslimana (srednjaka). Treći dio spahija prelazio je postepeno u grad i uklapao se u gradski privredni život.

Krećući se gore opisanim pravcem, proces čiflučenja i u Bosni je apsolutno potkopavao timarski sistem. Čini se ipak da on nije u onoj mjeri oštro djelovao na rastakanje spahijske organizacije kao što je bio slučaj u ostalim krajevima carstva. Pod uticajem postojanja odžakluktimara, u Bosni su široke spahijske mase bile u stanju da štite svoja spahijska prava i svoje timare od različitih grabljivaca iz redova upravne hijerarhije.⁶⁶⁵ Bosanske spahije imali su mnogo razloga da se oslanjaju na to svoje pravo. Prvo, oni su ionako u XVIII stoljeću, zbog krajiškog karaktera Bosanskog pašaluka, bili obavezni da učestvuju u ratovima, htjeli to ili ne. Drugo, kao uživaoci timara, tj. kao pripadnici stalne vojne organizacije, uživali su tzv. *vojničku zemlju* i zbog toga bili potpuno ili djelimično oslobođeni od raznih tekalifa, a to su pravo ljubomorno čuvali. Onaj dio zemlje koji je pripadao spahiji kao njegova *hassa*, kasnije *begluk*, bio je potpuno oslobođen od tekalifa. To je ona u maločas citiranom dokumentu spomenuta „*vojnička zemlja — asker arazisi*“. Kako su se, po svojoj prilici, bosanske spahije obilato koristili pravom proširivanja svoje *hassa* — zemlje na račun upražnjenih rajinskih baština i čifluka, to je dio *beglučkih zemalja* u njihovim rukama bio znatan. Pripadajući spahijskoj organizaciji i uživajući veliki dio *beglučkih zemalja*, spahije su se i u mirno i u ratno doba koristili povlasticom neplaćanja tekalifa, s izuzetkom plaćanja u XVIII stoljeću minimalnog iznosa taksita u korist bosanskog vezira. Naravno, i taj dio oni nisu plaćali neposredno, već putem svoje raje i siromašnih slojeva muslimanskog stanovništva. U za sve to, važno je naglasiti da upravo zbog naglašene činjenice, kao i zbog drugih razloga, o čemu će kasnije biti riječi, izvanreni nameti (tekalifi) u Bosni bili su daleko manji nego u ostalim našim zemljama pod vlašću Turaka, zbog čega je u Bosni i raja bila manje izrabljivana, dok je položaj muslimanskog stanovništva bio općenito bolji nego u drugim krajevima carstva. Možda je taj razlog uticao i na veću privrženost bosanskih muslimana toj državi, jer nisu od nje trpjeli onako tešku eksploataciju kakva se sreće drugdje.

Specifičan položaj Bosne u turskoj državi i povlašteniji i povoljniji položaj bosanskih spahija ublažavao je rastakanje spahijske organiza-

⁶⁶⁴ GHBb, sidžil br. 16, str. 94.

⁶⁶⁵ Usporediti: Bašagić, *Kratka uputa*, 109.

cije, zbog čega se ona u Bosni nije bila nikada srözala na onaj nivo na kome se nalazila u XVIII stoljeću u drugim krajevima turske države. Da je spahijska organizacija u Bosni bila zadugo daleko jača nego u ostalim krajevima carstva, svjedoče ne samo podaci sa početka XVIII stoljeća⁶⁶⁶ i hrabro držanje svih Bosanaca muslimana u ratovima s Austrijom nego i konkretni podaci iz sedme decenije XVIII stoljeća i dvadesetih godina XIX stoljeća. Tako je, prema podacima koje je u svojoj Kratkoj uputi objavio Bašagić, godine 1766, iz Bosne otišlo na rusko ratište 50 bajraka spahija. U svakom bajraku bilo je po 50 ljudi, što ukupno iznosi 2.500 spahija.⁶⁶⁷ Ta cifra je znatna kada se ima u vidu činjenica da je na ruski front tada čitavo carstvo jedva poslalo 20.000 spahija.⁶⁶⁸ Da su Bašagićeви podaci vjerovatni, pokazuje jedan ferman iz 1820. godine, prema kome je samo u tadašnjem rogatičkom kadiluku bilo oko 350 spahija koji su bili oslobođeni tekalifa.⁶⁶⁹ Ako je samo u jednom kadiluku bio tako veliki broj spahija, onda je na području Bosne taj broj bio impozantan. On je morao biti znatan ako se ima na umu da su Bosanci u uslovima kada su granice Bosne bile ugrožene stalnom opasnošću od strane Austrije mogli da odvoje i za rusko ratište 2.500 ljudi.

Svi ti podaci objašnjavaju činjenicu zašto i kako se u Bosni učvrstila feudalna klasa, zašto se ona tako dugo održala i zašto je bila tako brojna. Da su odžakluk-timari u tom pogledu odigrali značajnu ulogu, u to, mislimo, nema nikakve sumnje, kao što nema sumnje ni u to da je spoj te komponente s osobenim procesom čiflučenja utvrdio bosanske feudalce u njihovom posjedu. Postojanje odžakluk-timara, najzad, onemogućilo je feudalnu anarhiju, što je pogodovalo konzerviranju svih klasičnih feuda bez obzira na njihovu veličinu.

3. ZNAČAJ ISLAMIZACIJE BOSANSKOG STANOVNIŠTVA ZA UČVRŠĆIVANJE TURSKE VLASTI U BOSNI I ISKORISTAVANJE TOG STANJA KASNIJE U IZGRADNJI VOJNE ORGANIZACIJE U BOSNI

Krajiški karakter Bosanskog pašaluka uticao je i na položaj drugih vojnih redova čije se definitivno uobličavanje izvršilo pod uticajem činjenice da je u Bosni postojao veliki broj muslimana domorodaca.

Uz spahije, drugi rodovi provincijske vojske u Bosni bili su *graničari* (serhat kulu-sluge krajine) i *lokalne vojne snage* (yerli kulu).

Do potkraj XVI stoljeća u prve su spadali: akindžije, vojnuci, martolozi i dr. Najveći dio te vojske u početku bio je regrutovan iz domaćeg hrišćanskog stanovništva. Za svoju službu uživali su slobodne baštine i

⁶⁶⁶ Usporediti: Skarić, Popis i Olesnicki, Aleksije: Bosanska vojska pod zapovjedništvom Bećir paše Čengića u rusko-turskom ratu god. 1737; Zagreb, 1940.

⁶⁶⁷ Bašagić, Kratka uputa, 105—108.

⁶⁶⁸ Novaković, Tursko carstvo, 111.

⁶⁶⁹ GHBb, sidžil br. 60, str. 75—76. Na znatan broj spahija u nekim krajevima Bosanskog pašaluka još na početku XIX stoljeća ukazuje i jedan podatak iz sidžila Pljevaljskog kadije iz 1806—7. godine (OZ JAZU, Kodeks, 777), kao i jedan djelimičan popis bosanskih spahija iz 1816 (OZ JAZU, Kodeks, 1453).

bili oslobođeni od svih poreza i nameta, šerijatskih i izvanrednih (tekalifa). Ti redovi nestaju tokom XVI stoljeća i na prelazu u XVII stoljeće. Oni su bili zamijenjeni drugim vojnim redovima, u koje su regrutovani domaći muslimani, najvećim dijelom, izgleda, islamizirani potomci bivših vojnika, martolosa i dr.⁶⁷⁰ Dotle je, inače islamizacija bosanskog stanovništva bila podaleko već odmakla dostigavši svoj vrhunac potkraj XVI stoljeća.

Pitanje različitih aspekata islamizacije bosanskog stanovništva još nije riješeno kako treba. Na osnovu sadašnjeg stanja nauke o tom pitanju moguće je ipak uočiti glavne linije o nastajnju i razvoju te pojave.

O problemu islamizacije bosanskog stanovništva (feudalaca i seljaka) pojavilo se prije rata nekoliko manjih radova, čije je rezultate odlično iskoristio Solovjev u svojoj studiji „Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne”.⁶⁷¹

Razmatrajući pitanje islamizacije Bosne, Solovjev se znatno približio objašnjenju pravog porijekla bosansko-hercegovačkih muslimana, u prvom redu seljaka, te ukazao na uzroke i način njihovog prelaska na islam i na brojčano kretanje muslimanskog stanovništva u Bosni.⁶⁷²

Premda su zapažanja Solovjeva o islamizaciji bosanskih seljaka u osnovu tačna, ona su nepotpuna, jer se pretežno odnose na početak procesa islamizacije a prostorno su ograničena na krajeve jugoistočne i centralne Bosne. Zaključci Solovjeva su upotpunjeni novim istraživanjima, prema kojima na islamizaciju bosanskog stanovništva treba gledati kao na proces koji je duže trajao i u kome se, po našem mišljenju, osjećaju dva velika talasa. Prvi talas traje od vremena turskog osvojenja Bosne i obuhvata uglavnom područje Bosanskog sandžaka. Za islamizaciju na tom području mogu se, po našem mišljenju, uvažiti shvatanja Solovjeva. Drugi veći talas islamizacije javlja se nešto kasnije, tačnije u drugoj polovini XVI stoljeća. On je, izgleda, obuhvatio tada neke dijelove Hercegovine i Zvorničkog sandžaka, gdje je na islam prelazilo hrišćansko (vlaško) stanovništvo, pritisnuto opasnošću da izgubi povlaštene pozicije i da postane prava raja.⁶⁷³

U vezi s islamizacijom u Bosni važno je podvući činjenicu da je na islam prešao veliki broj seljaka, što nije bio slučaj u ostalim našim zemljama koje su Turci zauzeli. U nizu uzroka koji su povoljno uticali na prihvatanje islama u redovima bosanskih seljaka, važnu ulogu, izgleda, odigrala je propaganda osvajača praćena obećanjima davanja raznih povlastica, koje su Turci stvarno i davali islamiziranim seljacima. Na prvom mjestu ističemo privilegiju bosanskih muslimana da daju svoje mladiće u adžemi-oglane, koju im je dao osvajač Bosne Mehmed II.⁶⁷⁴ Muslimanski seljaci su, dalje, bili oslobođeni nekih opštedržavnih dažbina, kao, npr., glavarine (harač),⁶⁷⁵ a ukoliko su učestvovali u ratnim pohodima (što je bio čest slučaj) — i tzv. izvanrednih nameta i uobičajenih tereta (tekalifa). U tom pogledu karakterističan je bio slučaj

⁶⁷⁰ Usporediti: Istorija naroda Jugoslavije, II, 130.

⁶⁷¹ Godišnjak istor. dr. BiH, I; Sarajevo, 1949, 3—40.

⁶⁷² Isto.

⁶⁷³ Usporediti: Istorija naroda Jugoslavije, II, 130—136.

⁶⁷⁴ Bašagić, Kratka uputa, 19. Uzunçarşılı, n.d., 106, 108.

⁶⁷⁵ Hadžibegić, Džizija ili harač.

stanovnika Sarajeva i sarajevskog kadiluka, koji su zbog učešća u sultanovim vojnim pohodima, izgleda još od vremena Mehmeda II, bili oslobođeni svih izvanrednih nameta, o čemu govori jedan ferman iz 1701. godine.⁶⁷⁶ Uz to su muslimani seljaci bili oslobođeni plaćanja nameta ispendže, što je takođe olakšavalo njihov položaj.⁶⁷⁷ Najzad, svi muslimani su imali izvanrednu mogućnost da se na osnovu svojih zasluga, stečenih u borbi za učvršćivanje i širenje turske države, svrstaju u povlaštene slojeve osmanskog društva.

Broj muslimana u Bosni je u XVI i XVII stoljeću stalno rastao, pa su oni zadugo činili znatnu većinu stanovništva Bosne. U gradovima su muslimani činili ogromnu većinu i bavili se pretežno zanatstvom i trgovinom. Povoljni uslovi gradskog života privlačili su i seljake muslimane u gradove. Tamo ih privlače privilegije koje je centralna vlast davala gradskom muslimanskom stanovništvu još od početka turske vlasti u Bosni. Privilegije su se ispoljavale u vidu oslobađanja muslimana zanatlija i trgovaca od resmi-čifta, izvanrednih nameta i običajnih tere-
ta itd.⁶⁷⁸

Politički položaj muslimana u gradovima naročito je ojačao od pojave većeg broja janičara u gradovima (od početka XVII stoljeća), koji postepeno preuzimaju gradsku privredu u svoje ruke. Pojavom janičara u gradskoj privredi ostalo gradsko muslimansko stanovništvo počinje formalno da prelazi u njihove redove (slično kao i u ostalim gradovima tadašnje Turske).⁶⁷⁹ U XVIII stoljeću u većim gradovima janičari preuzimaju vlast u svoje ruke, a njihove starješine uzimaju živog učešća u borbi za ajanluk.

Znatan broj muslimana na granici i u naseljima uz strateške i trgovačke putove tokom XVII stoljeća smjenjuje prijašnje vojničke redove (vojnuke, martolose, akindžije i dr.) i preuzima u formacijama, pod drugim nazivima (mustahfizi, farisi, gonulije, delije i dr.), na sebe obavezu odbrane bosanskih granica. Tokom XVII stoljeća naglo je porastao broj takvih vojnika (graničara i čuvara tvrđava). Prema Hammerovim podacima na početku XVIII stoljeća bilo ih je 16.000.⁶⁸⁰ Ti čuvari dobivali su novčane nagrade, koje im je država isplaćivala od prihoda sa svojih mukata i malikana u Bosni,⁶⁸¹ zatim od harača i od nekih prihoda sa strane. Da bi čuvare i njihove nasljednike vezao stalno za njihovu službu, sultan im je zagarantovao nasljedno pravo uživanja tih plaća (odžakluk).⁶⁸²

Nalazeći se u cjelini u nešto povoljnijem položaju od hrišćana, bosanski muslimani su po svom društvenom položaju činili dosta šaroliku masu. Premda po vjeri istovjetan sa vladajućim slojevima (feudalcima), pretežan broj muslimana bio je takođe izložen eksploataciji koju

⁶⁷⁶ Kadić, Hronika, IV, 152. Na sličan način su bili oslobođeni vrlo rano i stanovnici nekih drugih bosanskih gradova i kadiluka, među kojima je osobito karakterističan slučaj stanovnika banjalučkog kadiluka (OZ JAZU, dva fermans iz 1587. i 1622).

⁶⁷⁷ Interesantno je istaći da su u početku bosanski muslimani seljaci (raja) plaćali taj namet u nešto smanjenom iznosu (Kanuni i kanunname, 56).

⁶⁷⁸ Usporediti: Istorija naroda Jugoslavije, II, 136.

⁶⁷⁹ Novaković, Tursko carstvo, 120—122.

⁶⁸⁰ Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches, VII, 64—65.

⁶⁸¹ Usporediti: Sućeska, Malikâna, 119.

⁶⁸² Usporediti: Kreševljaković, Kapetanije.

su ostvarivali povlašćeni slojevi, njihovi istovjernici. Osnovnu eksploataciju masu činili su seljaci zemljoradnici, koji su davali feudalnu rentu. Pod uticajem pojačanog izvanrednog oporezivanja koje je nametala centralna vlast, a osobito organi provincijske vlasti,⁶⁸³ težina eksploatacije počev od XVII stoljeća se povećava. Nenaviknute na pretjerana izvanredna davanja i zloupotrebe koje su počinjali organi vlasti, muslimanske mase (nekada i sami feodalci) pružaju otvoren otpor raznim nasiljima tokom XVII stoljeća. Imajući kao muslimani više mogućnosti da se direktno obraćaju turskim vlastima (naročito sultanu), bosanski seljaci muslimani svojim predstavkama utiču na sužavanje nasilja turskih organa vlasti. Kada je takav oblik protesta pokazivao slabe rezultate, oni su otvoreno ustajali protiv nasilnika i nasilju se suprostavljali silom.⁶⁸⁴

Jednom riječi, svi bosanski muslimani, bez obzira na svoj društveni položaj, imali su mogućnost da izraze svoje nezadovoljstvo zbog različitih zloupotreba koje su činili organi vlasti ili njihove spahije. Ta činjenica karakteristična je kako za ranije, tako još više, možda, za kasnije doba, kada su zbog pojačanog nasilja organa lokalne uprave (ajana) siromašni slojevi muslimanskog stanovništva morali češće da se žale, a katkada i da se silom odupiru nasilju.⁶⁸⁵

Broj muslimana u Bosni u XVIII stoljeću stalno je opadao,⁶⁸⁶ ali je njihov uticaj u političkom životu zemlje ostao i dalje predominantan. Naravno, glavnu riječ imali su gornji slojevi toga društva, na prvom mjestu ajani i kapetani. Ali usljed nestabilnog unutrašnjeg stanja i nepovoljne spoljnopolitičke konstelacije velikaši su morali da vode računa i o raspoloženju bosanskih muslimanskih masa. Kada su nosioci vlasti, ajani i kapetani, prelazili granice dozvoljene eksploatacije širokih muslimanskih masa, bilo za svoj bilo za tuđi račun, muslimani su znali da oštro reaguju protiv njihovog nasilja i da svojim akcijama eksploataciju ublaže.

Jednom riječi, islamizirano bosansko stanovništvo, samim tim što je pripadalo vjeri osvajača, nalazilo se u nešto povoljnijem položaju od hrišćanske raje, premda među njima na početku u pogledu eksploataciji nije bilo bitnih razlika. Postepeno se društveni položaj bosanskih muslimana poboljšavao, a osobito otkada su svi morali da učestvuju u odbrani granica Bosne i turske države uopšte. Zbog krajiškog karaktera Bosanskog pašaluka, čije su granice morali braniti, svi muslimani su, izgleda, bili vrlo rano oslobođeni od izvanrednih nameta (tekâlif-i örfiye), ili su na ime tih nameta davali daleko manje od podanika u drugim krajevima carstva. Kada je nastalo takvo stanje, zasada se ne može određeno tvrditi, ali da su izvanredni tereti u Bosni bili rijetki, ili minimalni, vidi se iz dokumenata iz XVII stoljeća koji se odnose na Bosnu. Mislimo da su od izvanrednih nameta svi muslimani oslobođeni tokom XVII stoljeća, kada su se svi na određen način našli u poziciji braniča turske države, kada su, dakle, na ovaj ili onaj način, morali da obavljaju vojnu službu. Mislimo da je na toj osnovi jačala svijest kod

⁶⁸³ Sućeska, Taksit.

⁶⁸⁴ Usporediti: Sokolović Osman, Prilike u Bosni podkraj XVII stoljeća: Sarajevo, 1943.

⁶⁸⁵ Lašvanin, Ljetopis, Bašeskija, Hronika.

⁶⁸⁶ Usporediti: Solovjev, n.d., 26. i dalje.

bosanskih muslimana, većinom slobodnih seljaka, o posebnosti njihovog položaja u carstvu, za čije su očuvanje toliko puta žrtvovali svoje živote.

Zbog takvog svog položaja bosanski muslimani, i feudalci i seljaci, predstavljali su do kraja najjači oslonac vlasti turskih sultana u Bosni. Ali ne samo zbog toga. U privrženosti bosanskih muslimana turskim sultanima igrao je ulogu i ideološki momenat. Zbog uske povezanosti vjere i države po islamu, koji su u Bosnu donijeli Turci, bosanski muslimani su u turskoj državi gledali svoju državu, čiju odbranu su smatrali svojom vjerskom dužnošću, kao što su u sultanu gledali šefa države, kome je kao halifi (šefu muslimanske vjerske zajednice) bila vlast povjerena od boga.

4. ULOGA KAPETANIJA U ODBRAMBENOM SISTEMU BOSANSKOG PAŠALUKA I MJESTO KAPETANA U POLITIČKOM ŽIVOTU ZEMLJE

Krajiški karakter Bosanskog pašaluka uticao je na izgradnju stabilnog odbrambenog sistema, u kome su u početku glavno mjesto zauzimali ranije spomenuti graničari. U unutrašnjosti je takođe bio izgrađen jak sistem odbrane, u kome su glavnu ulogu imale lokalne vojne snage (yerli kulu). Pored lokalnih jedinica, u Bosni je od početka turske vlasti bilo i janjičara, koji su bili čuvari javnog reda i sigurnosti u otvorenim mjestima (jasakčije), ili u sastavu garnizona u tvrđavama.

Najjača janjičarska uporišta, kasnije, nalazila su se u najrazvijenijim ekonomskim i privrednim centrima. Snaga janjičarske organizacije bila je na visokom stepenu naročito u Sarajevu, Mostaru, Banjaluci i Foči.⁶⁸⁷

Teško rvanje koje su Turci imali na granicama Bosne kroz čitavo XVI stoljeće i dalje uslovalo je rano potrebu izgradnje na granicama Bosanskog pašaluka, a kasnije i u unutrašnjosti, jakih utvrda (gradova, palanki, kula i čardaka) i pojačavanje njihovih posada. U nizu mjera koje su Turci preduzimali za odbrambeno učvršćivanje Bosanskog pašaluka, vrlo značajan korak predstavlja osnivanje *kapetanija*, kao posebnih vojno-teritorijalnih jedinica, sa širim djelokrugom od onog koji su imale obične gradske posade.

Hamdija Kreševljaković u svojoj poznatoj studiji o Kapetanijama dovodi u vezu porijeklo kapetanija sa sličnom ustanovom koja je postojala u ugarsko-hrvatskoj Krajini.⁶⁸⁸ Novija istraživanja, međutim, ukazuju na izvjesnu vezu između prvih bosanskih kapetanija i turskih riječnih kapetanija, iz kojih su se, navodno, mogle razviti bosanske kapetanije. To shvatanje osniva se na najstarijim sačuvanim podacima o kapetanijama u Bosni, koje su osnivane na važnim odbrambenim tačkama uz rijeke Savu, Unu, Sanu, Neretvu itd. i koje su se najčešće nazivale imenima tih rijeka.⁶⁸⁹ Kapetanije su se brzo pokazale kao vrlo koristan instrument za odbranu bosanskih granica, pa su ih Turci osni-

⁶⁸⁷ Janjičarski uticaj bio je najjači u Sarajevu i Mostaru, gdje su janjičari djelovali neosporno kao najjači politički faktor. U Mostaru su janjičarske starješine držale ajanluk, u čemu je bio karakterističan Dadićev slučaj.

⁶⁸⁸ Kreševljaković, Kapetanije, 9.

⁶⁸⁹ Usporediti: Sabanović, Vojno uređenje.

vali i na drugim ugroženim mjestima Bosanskog pašaluka. U razmaku od 50 godina od osnivanja prve, Gradiške kapetanije (1558. godine), osnovano je u Bosni 20 kapetanija (do konca XVI stoljeća). Njihov broj se u toku XVII stoljeća popeo na 28, da bi se tokom XVIII i na početku XIX stoljeća ustalio broj od 39 kapetanija.⁶⁹⁰

Na povećanje broja kapetanija odlučno je uticala činjenica o izuzetnoj važnosti Bosanskog pašaluka u odbrambenom sistemu Turaka. Broj kapetanija se osobito povećao poslije tzv. velikog rata, kada se Bosna našla u kliještima Austrije, tada najopasnijeg neprijatelja Turske. Upravo od toga vremena ustanova kapetanije nalazi svoju najširu primjenu na granicama i u unutrašnjosti zemlje.⁶⁹¹

Na čelu kapetanija nalazili su se kapetani. Na taj položaj u početku postavljani su pojedinci iz najistaknutijih feudalnih porodica. Kao komandanti vojske koja se nalazila na područjima kapetanija, oni su u početku nagrađivani feudalnim lenima (često zijametima). Usljed povećanja broja kapetanija i porasta njihovih posada, kasnije nije bilo moguće nagrađivati kapetane timarima i zijametima. Otada kapetani dobijaju novčane nagrade u obliku dnevnica, koje su isplaćivane jedanput godišnje iz sredstava državne blagajne.⁶⁹²

Godišnji iznos kapetanske nagrade bio je znatan. Prema jednom beratu iz 1701. godine, kapetanska dnevnicica je iznosila 40 akči, ili 14.600 akči godišnje. To znači da su kapetani vrlo rano imali prihode koji su se tada graničili sa prihodima najvećeg broja zijameta.⁶⁹³

Kapetanima je prema njihovom vojničkom rangu pripadao naslov aga. Oni koji su od ranije spadali u krug krupnih feudalaca nosili su titulu beg. Ova druga titula, kojom je pretežno označavan sloj krupnih feudalaca u provincijama, pod uticajem jačanja ekonomske snage, društvenog ugleda i političke moći pojedinih kapetana, potiskuje prvu.

U učvršćivanju kapetanskog položaja vrlo važnu ulogu odigrala je činjenica o nasljeđivanju kapetanske funkcije po principu odžakluka. Otkada datira pravo kapetana da nasljeđuju tu funkciju, ne može se tačno utvrditi, jer dosada to pitanje u nauci nije, tako reći, ni postavljeno. Valjda stoga što se u neku ruku prečutno smatralo da nasljeđivanje kapetanija datira od početka postojanja te ustanove. Da se zaista radi o jednom starom pravu, potvrđuje jedan ferman iz 1823. godine u kome o pitanju nasljeđivanja stoji: „Ubuduće prema uslovima i poretku u Krajini kada umre jedan kapetan, ili aga, u mojim carskim tvrđavama koje se nalaze u Bosanskom ajaletu, da se *prema starom običaju i uredbi* (kapetanija) daje njegovoj djeci, a ako njih nema, bratu, a ako braće nema, najbližoj rodbini“.⁶⁹⁴

U početku se kapetanska funkcija iscrpljivala poglavito dužnošću kapetana, da zajedno sa potčinjenim im vojnicima čuvaju gradove i pa-

⁶⁹⁰ Kreševljaković, n.d.

⁶⁹¹ Kreševljaković, n.d.

⁶⁹² Isto.

⁶⁹³ O visini priloda sa zijameta u to doba vidjeti kod Skarića, Popis, 7.

⁶⁹⁴ OIS, sidžil, br. 59, str. 181. Iz ovog citata se vidi da je nasljeđivanje kapetanske funkcije bilo unekoliko drukčije od nasljeđivanja timara, premda su osnovni principi tih ustanova uglavnom bili isti. Odžakluk-timari su nasljeđivani kolektivno (sinovi i braća umrlog timarnika), a kapetanije individualno, pri čemu je, izgleda, nasljedni red bio isti kao i u slučaju odžakluk-timara.

lanke duž granice i sav teritorij koji se nalazi između njih. To je kasnije prošireno i na čuvanje putova i opasnih prolaza u unutrašnjosti zemlje. U tom svojstvu kapetani su komandovali svim odredima mjesnih trupa koje su se nalazile na području kapetanija. Kao takvi, oni su igrali ulogu glavnih vojnih starješina na tom području.

Pored komandovanja jedinicama kapetanija, kapetani su se bavili i drugim poslovima vezanim za uredno funkcionisanje vojske kapetanija. Po njihovom predlogu bosanski veziri su postavljali ostale čuvare, oni su vodili brigu o opskrbi kapetanija municijom, i uopšte o svim poslovima koji su bili vezani za bojnu gotovost i spremnost kapetanija da se odupru neprijatelju (nabavka i opravka oružja, nabavka municije, držanje u redu gradova itd.).

Uživajući unosne plaće, koje su im omogućivale uvećavanje bogatstva učešćem u čiflučenju, u zakupljivanju državnih dobara itd.⁶⁹⁵ na jednoj strani, i posjedujući neosporan primat u svojstvu glavnih vojnih funkcionera u jednoj nahiji (nekad i u čitavom kadiluku), kapetani su od početka spadali u red najuglednijih glavara u kadilucima i nahijama (ayân-î vilayet). Da su to kapetani bili, pokazuju podaci očuvani u turskim dokumentima (naročito pojedinim mahzarima), u kojima se ime kapetana kao vilajetskih ajana stavlja, obično, na prvo mjesto.⁶⁹⁶ Osim toga, prilikom spomena kapetana u službenim dokumentima najčešće se upotrebljavaju epiteti „mefâhir-ul emâcid-i ve-l âyân”⁶⁹⁷ koji se sreću, obično, uz imena zaima i drugih visokih feudalaca.

Kako su po svom društvenom rangu i političkom ugledu kapetani spadali u red vilajetskih ajana, oni su u kapetanijama i kadilucima imali u XVII stoljeću isti značaj koji su imali vilajetski ajani u drugim krajevima carstva. Kao takvi, imali su jak politički uticaj u svom kraju, premda tada nisu vršili poslove organa lokalne uprave. Kada se na početku XVIII stoljeća pojavila lokalna upravna ustanova ajanluk, kapetani su mahom postali njeni nosioci. Naravno, samo u onim kadilucima, osim rijetkih izuzetaka (npr. Mostar), u kojima su postojale kapetanije. Na tom osnovu je položaj kapetana u XVIII stoljeću naglo jačao, jer je njihova prvobitna vojna funkcija s ajanlukom dobila potpuniji ekonomski i društveno-politički sadržaj. Zahvaljujući tome kapetani su u Bosni postali odlučan politički faktor u XVIII stoljeću i prvim decenijama XIX stoljeća. Oni su izrasli u sloj najkrupnijih feudalaca, koji su imali pretenzije da svoje kapetanije, a vrlo često i čitave kadiluke, pretvore u svoje feude.

⁶⁹⁵ Usporediti: Sućeska, Malikâna.

⁶⁹⁶ DAD, Acta Turcarum B 143. OIS, Kodeks 79/54.

⁶⁹⁷ OIS, sidžil br. 25, str. 46; sidžil br. 56, str. 52. Kadić Hronika IX, str. 237. OIS, sidžil br. 14, str. 21. i 23.

Glava II

ODRAZ RANIJIH SPECIFIČNOSTI RAZVOJA BOSNE POD TURCIMA NA RAZVOJU AJANLUKA

Događaji koji su uslijedili poslije poraza Turaka pod Bečom i prenošenje neprijateljskih akcija na granice Bosanskog pašaluka stavili su feudalnu klasu i sve muslimane u Bosni pred veliko iskušenje.

Oslabljeni timarski sistem i rastrojeni janjičarski odžak, dva ranije najjača oslonca turske vlasti, bili su, kao što je to na odgovarajućem mjestu ovog rada rečeno, skoro dotučeni tim porazom. U nešto blažem vidu sve to osjetilo se i u Bosanskom pašaluku. Neposredna opasnost od neposredne invazije neprijatelja Turske u kojoj se našla Bosna uticala je na zbijanje redova feudalne klase i čitavog muslimanskog stanovništva Bosne.

U situaciji koja je stvorena ofanzivom Austrije i Venecije, privremeno okončanom karlovačkim mirom, bilo je očigledno da se pobjednici u tzv. velikom ratu neće trajno zaustaviti na granicama Bosanskog pašaluka. Stoga se u Bosni počelo užurbano raditi na sređivanju poremećenog stanja — učvršćivanju i obezbjeđivanju pograničnih tvrđava i razvijanju borbene svijesti i poleta cjelokupnog muslimanskog stanovništva.⁶⁹⁸

Pored ogromnih materijalnih žrtava — kao što su: pomoć u podizanju tvrđava, snabdijevanju tvrđavskih posada hranom i dr.; opremanje vojske na razna ratišta i dr.; izdržavanje bosanskog vezira i njegove okoline itd., itd. — koje je moralo da podnosi sve bosansko stanovništvo,⁶⁹⁹ svi bosanski muslimani sposobni za nošenje oružja morali su tokom prvih triju decenija XVIII stoljeća da daju velike lične žrtve i da odlaze u sastavu turskih trupa na razna ratišta,⁷⁰⁰ na granicama Bosne, ili na daleka ratišta izvan Bosne. Pored odbrane granica svoje uže domovine, bosanske spahije su učestvovali u ratu protiv Rusa 1711. godine,⁷⁰¹ spahije, janjičari i narodna vojska (nefir-i âm) iz Bo-

⁶⁹⁸ Sultan je, npr., odmah poslije karlovačkog mira poslao jednu grupu šejhova u Bosnu da kod bosanskih muslimana učvršćuju i razvijaju borbeni moral u odbrani ugrožene muslimanske države. O tome opširnije: kod Uzunčaršilija. *Osmanli tarihi*, IV, 4.

⁶⁹⁹ O tome se sačuvalo nešto podataka u sidžilima sa kraja XVII i početka XVIII stoljeća (OIS, jajački sidžil i fragmenti ljubinjskih sidžila).

⁷⁰⁰ O tome: kod Bašagića, *Kratka uputa*, i *Preloga*, *Povijest Bosne*, I, 103—178.

⁷⁰¹ Usporediti: Skarić, *Popis*.

sne ratovali su protiv Crnogoraca 1712. godine,⁷⁰² protiv Venecije i Austrije 1714—1617. godine,⁷⁰³ na perzijskom ratištu 1727. godine nalazilo se iz Bosne 5.200 vojnika, od kojih se živih vratilo svega 500, većinom bolesnih i iscrpljenih.⁷⁰⁴ Devet godina kasnije poslato je iz Bosne, pod vođstvom Bećir-paše Čengića, 10.000. vojnika na ruski front, od kojih je veći broj stradao od eksplozije municije u gradu Odžakovu (Ozija) 1737. godine, dok je ostatak bio zarobljen.⁷⁰⁵

Bosanski pašaluk bio je osobito pogođen ratovima koji su vođeni na njegovim granicama. U odbrani granica Bosne učestvovali su većinom samo bosanski muslimani. U prvom ratu sa Venecijom i Austrijom bosanski muslimani su pokazali ogromnu hrabrost i požrtvovanje.⁷⁰⁶ I pored toga, daleko nadmoćniji neprijatelj uspio je da osvoji neka granična mjesta Bosanskog pašaluka. Mlečani su teško porazili tursku vojsku pod Sinjem, uskoro zatim zauzeli grad Čavčinu, razorili Gabelu i osvojili Imotski s okolicom. Austrijanci su takođe za vrijeme tog rata izvršili nekoliko uspješnih prodora u granična područja sjeverne Bosne. I pored žestokog otpora koji su im pružili bosanski muslimani (u gradovima se vodila ulična borba u kojoj su muslimanske borce pomagali i žene i djeca sipajući na naperijatelja vrelu vodu i dr.), Austrijanci su uskoro na čitavoj liniji uspješno forsirali Savu i zauzeli Brod, Gradišku, Brčko, Bijeljino, Jasenovac, Dubicu, Kostajnicu itd.

U drugom sukobu s Austrijom, Bosanci su imali daleko više sreće, spremnosti i iskustva. Iako je njihova pažnja bila odvrćena od opasnosti koja se bila tada nadvila nad Bosnu, bosanski feudalci, a naročito kapetani na granici, budno su pratili sve pokrete neprijatelja u blizini bosanskih granica i zajedno sa tadašnjim bosanskim vezirom Hekim-oglu Ali-pašom organizovali protiv Austrijanaca dotada neviđeni otpor. Oni su svojom hrabrošću i odlučnošću znatno doprinjeli opštem slabljenju neprijatelja i odlučno uticali na to da Porta pod daleko povoljnijim uslovima učestvuje u mirovnim pregovorima u Beogradu 1739. godine.⁷⁰⁷

Navedeni poduhvati iziskivali su ogromne napore, samoprijegor i žrtve svih bosanskih muslimana, a materijalne — i hrišćana. Od najuticajnih feudalaca zahtijevali su da pokažu maksimum vještine u mobilizaciji materijalnih sredstava i ljudstva. U takvim uslovima stalno je jačala potreba za neposrednom akcijom bosanskih ajana i kapetana. Na svojim područjima oni će preuzimati ajansku funkciju i razvijati inicijativu u obavljanju složenih zadataka mobilizacije materijalnih i ljudskih snaga za vođenje ratova. U tom međuvremenu u Bosni se takođe ustaljuje razrezivanje i ubiranje izvanrednih nameta u korist organa provincijske vlasti (taksit), u kojim poslovima će odlučujuću ulogu igrati opet ajani i kapetani.

⁷⁰² Prelog, n.d., 117. i dalje. OIS, fragmenti sačuvanih sidžila iz prvih decenija XVIII stoljeća.

⁷⁰³ Prelog, n.d., 118. i dalje.

⁷⁰⁴ Bašagić, Kratka uputa.

⁷⁰⁵ Olesnicki, n.d.

⁷⁰⁶ Bašagić, Kratka uputa, i Prelog, n.d., 103—126.

⁷⁰⁷ O rezultatima toga ugovora: kod Preloga, n.d., 103—126.

Poslije beogradskog mira nastupio je relativno dug period zatišja (oko 50 godina)⁷⁰⁸ na granicama Bosne. U tom periodu ajanluk se i u Bosni uobličavao u pravu lokalnu upravnu ustanovu, dobivši već na početku svog izrastanja izvjesna specifična obilježja.

Najizrazitije specifičnosti ajanluka u Bosni mogu se uočiti u vremenu nastajanja, načinu sticanja ajanskog položaja, društveno-političkom značaju ajanluka i vremenu i načinu obračuna centralne vlasti sa bosanskim ajanima.

1. POJAVA I GLAVNA OBILJEŽJA AJANLUKA U BOSNI

Prema podacima turskih izvora koji su se sačuvali za bosansko područje, može se reći da su uzroci pojave ajanluka u Bosni bili slični uzrocima postanka te ustanove u drugim provincijama turske države, jer su i u Bosni klasične osmanske ustanove slabile tokom XVII stoljeća, a naročito u XVIII stoljeću. Intenzitet slabljenja tih ustanova u Bosni bio je, kao što je rečeno, sporiji i slabiji u poređenju sa stanjem u nekim drugim provincijama. Taj fenomen može se, po našem mišljenju, objasniti specifičnostima u dotadašnjem razvoju Bosne pod turskom vlašću. Kada usporedimo podatke sačuvanih turskih izvora iz XVII stoljeća koji se odnose na Makedoniju sa sličnim podacima iz Bosne, može se uočiti činjenica da je u Makedoniji proces raspadanja klasičnih osmanskih ustanova tekao znatno brže od sličnog procesa u Bosni. U zavisnosti od toga u Makedoniji se ranije pojavila potreba veće samoinicijativne aktivnosti vilajetskih ajana u poslovima lokalne uprave,⁷⁰⁹ koja u drugoj polovini XVII stoljeća postaje stalna. Iz istih razloga centralna vlast se, izgleda, ranije obraća u svojim naredbama vilajetskim ajanima u Makedoniji apelima da obave neke važne državne poslove u svojim kadilucima, kao što su: ubiranje izvanrednih nameta, suzbijanje unutrašnjih nereda, mobilizacija narodne vojske (nefir-i am).⁷¹⁰ Nasuprot tome, samoinicijativna aktivnost vilajetskih ajana u državnim poslovima u Bosni tokom XVII stoljeća bila je, izgleda, nešto slabija, jer je zbog osobene organizacije održavanja unutrašnjeg reda, odbrane granica Bosanskog pašaluka i veće stabilnosti spahijske i janjičarske organizacije, te manjeg opterećivanja bosanskog stanovništva izvanrednim nametima, potreba za organizovanom aktivnošću, vilajetskih ajana bila manja. Tek za vrijeme tzv. velikog rata, poslije poraza Turaka pod Bečom 1683. godine, organizovanja aktivnost vilajetskih ajana i u Bosni postaje nužnost. Tek otada se u izvorima zapaža pojava stalnog obraćanja centralne vlasti i bosanskim vilajetskim ajanima s ciljem da se jače angažuju u važnim državnim poslovima, najčešće u mobilizaciji opštenarodne vojske, u snabdijevanju vojske, u utvrđivanju granica Bosanskog pašaluka itd.⁷¹¹

⁷⁰⁸ O prilikama u Bosni u to doba, pored Preloga, n.d., i Bašagića, n.d., usporediti još: Handžić, Hekim oğlu, i Bejtić Alija, *Bosanski namjesnik Mehmed paša Kukavica*, POF, VI—VII, Sarajevo, 1958.

⁷⁰⁹ Usporediti: Sućeska, Promjene.

⁷¹⁰ Isto.

⁷¹¹ Prvi sačuvani podatak o tome datira iz 1693. godine — Kadić, *Hronika*, IV, 156.

Angažovanje vilajetskih ajana u državnim poslovima u kadilucima u Bosni ukazuje na to da se u njoj koncem XVII stoljeća i na početku XVIII stoljeća pojavila potreba za lokalnom upravnom funkcijom — ajanlukom. Definitivno uobličavanje i ustaljivanje te ustanove moralo je i u Bosni da nastane poslije ozakonjenja izvanrednog nameta u korist namjesnika provincije (imdad-i hazarize). Taj namet u Makedoniji ozakonjen je, kao što smo vidjeli, jednim sultanovim fermandom iz 1719. godine. Premda se za Bosnu nije sačuvao sličan fermandom, na osnovu podataka kasnijih izvora,⁷¹² kao i na osnovu činjenice da su i u Bosni ranije ubirani neki izvanredni nameti u korist bosanskog vezira,⁷¹³ koji su na početku XVIII stoljeća evoluirali u jedan namet pod nazivom imdād-i hazariye, slobodni smo zaključiti da se ajanluk i u Bosni počeo jasnije oblikovati već od treće decenije XVIII stoljeća. Da se on definitivno uobličio i ustalio tokom prve polovine XVIII stoljeća, potvrđuje i naš ljetopisac Lašvanin, koji u svom Ljetopisu spominje 1748. godine ajane kao funkcionere lokalne uprave. Lašvanin spominje ajane povodom pobune seljaka muslimana i janjičarskih baša iz sarajevskog kadiluka, koji su došli u sukob sa predstavnicima lokalne vlasti u Sarajevu — sarajevskim muselimum i kadijom, a u Visokom — sa tamošnjim kadijom i ajanom. Sumirajući rezultate te pobune Lašvanin doslovno piše: „na 6 aprila dođe muselim Adbulah pašin u Sarajevo. Na 12 istoga dođe u Sarajevo novi mula, zašto stari, kako reko ode s Alipašom (Hekim oglu pr.m.) i ne samo on *nego monoge kadije i ajani, koji ne smiše ostati od vilajeta i od bašah*, koji u Sarajevu udriše na kuće muselima Jusufego vića iz Duvna, koji da ne bude utekao, ne bi ga pustili živa, al mu učiniše mnogo kvara i apst obiše, i pustiše sužnje. U Visokom raskopaše *tr. odžaka kadijska i ajanska*. U kladnju ubiše kadiju. U Mostaru ubiše velikog poglavara imenom temima, i tu pade s jedne i s druge strane ok pedeset mrtvih, a malo manje ranjenih”.⁷¹⁴

Kako se vidi, Lašvanin u petoj deceniji XVIII stoljeća spominje ajane kao nasilnike i bezakonju sklone organe lokalne vlasti. Prije tih nereda i pobuna Lašvanin nigdje ne spominje ajane njihovim pravim imenom. Vjerovatno stoga što se oni nisu bili još snažno afirmisali kao lokalni upravni funkcioneri. Ali Lašvanin drugim imenom spominje ne što ranije ajane kao bosanske glavare, u opisu savjetovanja bosanskih ajana i Hekim-oglu Ali-paše⁷¹⁵ o pružanju otpora Austrijancima u odbrani granica Bosanskog pašaluka. S tim u vezi Lašvanin piše: „... i u to sumnji (od opasnosti austrijske invazije, prim.m.) paša čini doć svi *gospodu od Bosne* u Travnik, gdi učiniše više, da ako česar počne ra svaki ima ustati na oružje, i kadije i imami, i spahije također moraju sablju pasat, ako li bi tko ostao, da se ima obisit o vratih svoje kuće Među to dođoše pašini ljudi po svoj Bosni, i digoše sve malo i golemo štogod može oružje nosit i pred njima glavari i starješine od mi stah...”.⁷¹⁶

⁷¹² OIS, sidžil br. 2. Hronika, V, 43.

⁷¹³ Kadić, Hronika, V, 112. OZ JAZU, Kodeks 84. OIS, sidžil br. 10. Evlija Čelebija, Putopis, 245.

⁷¹⁴ Lašvanin, Ljetopis, 85.

⁷¹⁵ O tom paši usporediti: Handžić, Hekim oglu.

⁷¹⁶ Lašvanin, Ljetopis, 85.

Pod Lašvaninovim izrazom „gospoda od Bosne” kriju se, svakako, bosanski ajani, a izraz „*glavari i starješine od mistah*” sličan je terminu tadašnjih turskih dokumenata „*ayân-i vilâyet*” (mjesni, provincijski, velikaši-glavari). Na taj zaključak upućuje i činjenica da je u opisu banja-lučke bitke, u kojoj su Austrijanci poraženi, pisac djela o toj bici kadija iz Novog⁷¹⁷ bosanske glavare označio izrazom ajani. Prvi put ih, slično Lašvaninu, spomenuti kadija spominje u opisu savjetovanja Ali-paše Hekim-oglu sa bosanskim ajanima.⁷¹⁸

To što Lašvanin spominje ajane njihovim pravim imenom tek u petoj deceniji XVIII stoljeća, a ne ranije, upućuje na pretpostavku da se, vjerovatno, tek u petoj, a najranije u četvrtoj deceniji XVIII stoljeća ustalio u Bosni jasan pojam ajana kao konkretnog organa lokalne uprave, pošto su dotada poslovi ajanluka u uslovima stalnih ratova, kojim je bila pogođena Bosna, vjerovatno, obavljani pretežno putem svih vila-jetskih ajana. Zbog toga, tek u posljednjim decenijama prve polovine XVIII stoljeća ajanluk u Bosni dobiva svoj jasno formirani lik. Otada se on u Bosni kreće putem svoga razvitka u uslovima koji su bili nešto drugačiji od uslova u ostalim provincijama osmanskog carstva.

Uza sve to, već na samom početku ustaljivanja ajanluka ajani, kao i u ostalim krajevima turske države, dolaze u sukob sa širokim slojevima muslimanskog stanovništva, koje se, živeći dosta mizerno,⁷¹⁹ teško mirilo sa prekomjernim opterećivanjem i zloupotrebama što ih ajani počinjaju.

Zloupotrebe vlasti od strane bosanskih ajana i otpor bosanskog muslimanskog stanovništva tim zloupotrebama polovinom XVIII stoljeća i kasnije evidentni su u izvorima toga doba, a opisali su ih djelimično i naši hroničari Lašvanin i Mula Mustafa Bašeskija.

Prema Lašvaninu, godine 1742. u Bosnu je došao za vezira Đumruk Mehmed-paša, pa smijenivši Sarhoš Mehmed-pašu, „... on je bio vezir-rom, i on zadade golemi strah (kako unide u Bosnu) bosanskoj gospodi (čitaj bosanskim ajanima), u Sarajevu umalo osta veliki mula da ga ne zatvori, a zatvori Mehter Osmana velikog defterdara, iz Busovače odvede u papuči busovačkog imama, i sina mu Emina, fojničkog, i imama Lužičkoga, a po druge posla mubašire”.⁷²⁰

Ta akcija bosanskog vezira mogla je biti povezana sa nekim zloupotrebama što su ih vršili ajani, a koje su se već tada bile namnožile. Upravo su takva lica na tom području i u to doba mogla da vrše različite zloupotrebe, jer su ona obavljala izvjesne poslove ajanluka, kao što je, npr., razrezivanje i ubiranje izvanrednih nameta.⁷²¹

Slične zloupotrebe što ih čine organi lokalne vlasti — kadije i ajani — postaju češće nekoliko godina kasnije, osobito poslije dolaska Hekim-oglu Ali-paše u Bosnu. Izvori pokazuju da je taj paša sam podsticao neke ajane na nezakonite postupke. Tako, došavši po drugi put u Bosnu 1745. godine, Hekim-oglu Ali-paša „... učini mnogo zla namećući na vi-

⁷¹⁷ O tom kadiji opširnije: kod Handžića, n.d., 135—138.

⁷¹⁸ Tarihi Bosna der zemani Hekim-zade Ali-paša, 9.

⁷¹⁹ Usporediti: Handžić, n.d.

⁷²⁰ Lašvanin, Ljetopis, 80.

⁷²¹ Tako su, npr., na području sarajevskog kadiluka izvjesne poslove ajanluka, kao što je ubiranje taksita, obavljali katkada predstavnici duhovnog reda (ulema) — imami, hatibi i dr. (GHBb, sidžil br. 34, str. 90).

lajet trostruke tasile (tj. trostruki iznos taksita, prim. m.) i neki kadiluci odmah dadoše, a neki se opreše, a u zao čas po se..."⁷²² — veli Lašvanin.

Protiv protivuzakonitog i prekomjernog ubiranja taksita diglo se, tako reći, sve bosansko muslimansko stanovništvo, poglavito muslimanski seljaci. Osobito oštar otpor ajanima, kao glavnim nosiocima toga bezakonja, pružili su muslimani prozorskog kadiluka, kao i muslimani u gornjoj Hercegovini, koji su se silom oduprli ubiranju tih nameta, što je koštalo glave brata hercegovačkog paše,⁷²³ najvjerovatnije — tamošnjeg ajana.

Interesantan je i Lašvaninov spomen da je Ali-paša tom prilikom oglobio sve kapetane i age, zbog čega je, kada se sve to čulo u Carigradu, Ali-paša bio maknut iz Bosne. Ali-pašino globljenje i nekih kapetana ne umanjuje niukoliko značaj činjenice da su se na njegovoj strani u tom trenutku stvarno našli u najvećem broju i bosanski ajani. Da je većina ajana bila na Ali-pašinoj strani, može se zaključiti, između ostalog, i po tome što je njegov nasljednik na položaju bosanskog vezira Smail-paša oštricu svoje srdžbe uperio protiv bosanske gospode (ajana), kojoj „zadade veliki strah”.

Uskoro poslije toga ponovno se u Bosnu povratio Hekim-oglu Ali-paša i opet ubrzo došao, iz istih razloga, u sukob sa siromašnim muslimanskim stanovništvom Bosne, nastavljajući, uz podršku ajana, ranije zloupotrebe. Namećući ponovno taksit po svom starom običaju, Ali-paša je opet izazvao još jači gnjev i otpor bosanskih seljaka muslimana, koji su podigli otvorene bune u Tuzli, Tešnju, Sarajevu, Visokom itd.⁷²⁴

Kao podstrekači tih buna javljaju se različiti elementi, katkada i neki krupni feudanci, sigurno razrjareni umanjivanjem njihovog udjela u ubiranim porezima zahvatima bosanskog vezira i sličnim motivima. U Sarajevu glavni buntovnici bili su janjičari, u Tešnju bivši naib, a u Tuzli bunu je podstrekavao tamošnji kapetan. Uza sve to, glavni nosioci protivzakonitih postupaka i oruđe bosanskog vezira i tom prilikom bili su bosanski ajani. To se vidi po tome što je gnjev muslimanskih seljaka bio uperen ne samo protiv pašinih izaslanika — mubašira već, još protiv domaćih predstavnika lokalne vlasti — kadija i ajana. Stoga nije nikakvo čudo, kada je Ali-paša ponovno maknut iz Bosne, *što su morali za njim da se povuku "... mnoge kadije, i ajani, koji ne smiše ostati od vilajeta"*.⁷²⁵

Otvorenim pobunama nezadovoljnog muslimanskog stanovništva protiv bosanskog vezira i domaćih kadija i ajana bio je otvoren put desetogodišnjoj anarhiji, janjičarsko-ajanskoj, koja je i sama u crno zavila mnogobrojne nezaštićene seljake, naročito hrišćane.⁷²⁶ Tim neredima, barem prividno, učinio je kraj energični bosanski vezir, Bosanac, Mehmed-paša Kukavica, koji je došavši u Bosnu 1751. godine u krvi

⁷²² Lašvanin, Ljetopis, 82.

⁷²³ Isto.

⁷²⁴ Usporediti: Spaho, Pobune seljaka u tuzlanskom kadiluku. Kreševljaković, Morići (prilog povijesti Sarajeva), Sarajevo, 1938. OIS, sidžil br. 21, str. 12.

⁷²⁵ Lašvanin, Ljetopis, 85.

⁷²⁶ Usporediti: Bašeskija, Hronika, 30. i dalje.

ugušio janjičarsku anarhiju, o čemu je sačuvan spomen i u jednoj narodnoj pjesmi.⁷²⁷

Kako je sukob između naroda i vlasti nastao u jednom vrlo osjetljivom pitanju, pitanju izvanrednog oporezivanja, a naročito prekomjernog i protivzakonitog opterećivanja siromašnih seljaka muslimana, to je spomenuti vezir, pokušavši da suzbije nasilja ajana, nastojao da reguliše unekoliko i to pitanje. On je s tim u vezi potvrdio jednu bujruldiju svoga prethodnika Ahmed-paše Čuprilića⁷²⁸ iz 1751. godine, kojom je Čuprilić pod pritiskom narodnog gnjeva pokušao da odredi neke principe opterećivanja bosanskog stanovništva izvanrednim nametima u korist vezira i organa lokalne vlasti (taksit). Ta bujruldija interesantna je upravo stoga što najautentičnije potvrđuje razloge buna bosanskih seljaka muslimana, koje je lijepo uočio Lašvanin.

Ubirući taksit bosanski ajani su činili zloupotrebe na taj način što su, uz ostalo, miješali dio nameta u korist vezira (imdad-i hazariye) s ostalim nametima i u takvom mutežu lovili plijen i za sebe, zbog čega su među seljacima „nastupili pokreti i nemiri”. Da bi to onemogućio, vezir je strogo naredio da se ubuduće ne čine slične zloupotrebe, to jest da se više ne miješa niti zajedno razrezuje sa troškovima vilajeta i sa nepoznatim troškovima doprinos u korist vezira (imdad-i hazariye), već da se ubuduće, u smislu *starog običaja*, prvo rasporedi doprinos u korist vezira, pa zatim troškovi suda. Dalje je naređeno da se tereti rasporede prema materijalnom položaju stanovnika kadiluka, i to tako da najbogatiji plaćaju 50, srednji 30, a siromašni 20 groša. U vezi sa postupkom razrezivanja naređeno je da se nameti razrezuju na sudu, da se svi troškovi zavode u sidžil, da se kopije razreza (tevzi-defteri) u sidžilu šalju bosanskom Divanu, te da se tek nakon odobrenja Divana pristupi ubiranju nameta. Najzad, bujruldijom je naređeno da se na isti način postupi sa ubiranjem nameta za nepoznate troškove vilajeta (kadiluka), to jest kada se pojave takvi troškovi, njih treba zabilježiti u sidžil kod kadije za svaki mjesec posebno, pa takav potpisani defter poslati u bosanski Divan, te po odobrenju Divana tek pristupiti njihovom ubiranju.⁷²⁹

Sadržaj citirane bujruldije predstavlja najbolji dokaz da je poreska politika tadašnjih bosanskih vezira, ajana i kadija, tjerala muslimane seljake da se bune i da su te pobune direktno uticale na pokušaj regulisanja toga pitanja na način koji je mogao biti prihvatljiv za stanovništvo, bez obzira što je ono i time bilo nezadovoljno. To, dalje, ukazuje na postojanje značajne snage među bosanskim muslimanima seljacima, čime su mogli da utiču na suzbijanje prekomjernog opterećivanja, protivzakonitih akata i samovolje bosanskih ajana. To predstavlja jednu od specifičnosti u razvitku Bosne, koja se odražavala na ajanluku tako što je tu funkciju činila manje unosnom, jer bosanski ajani, zbog pritiska muslimanskog javnog mnijenja, nisu imali onako snažne razloge da se bore za ajanluk kao što je bio slučaj u drugim provincijama carstva. To važi posebno za krajeve Bosanskog pašaluka u kojima je muslimansko stanovništvo činilo većinu.

⁷²⁷ O tome opširnije kod Kreševljakovića, Kapetanije, 66. Bejtić, Bosanski namjesnik Mehmed-paša Kukavica.

⁷²⁸ O tom paši kod Bejtića, n.d.

⁷²⁹ Kadić, Hronika, VI, 180.

Pa ipak, bilo bi naivno vjerovati da je stanovništvo, u jednoj državi prožetoj načelima feudalizma i u to doba oronuloj od unutrašnje anarhije i udaraca spoljnih sila, moglo potpuno suzbiti svaku samovolju ajana, koji i u Bosni od druge polovine XVIII stoljeća čvrsto drže vlast u svojim rukama u pojedinim kadilucima.

Da muslimansko stanovništvo nije moglo do kraja obuzdati samovolju ajana, da je ono bilo pogođeno njihovom samovoljom i da je osjećalo zbog toga žestoku mržnju prema organima vlasti, pokazuju izvori iz druge polovine XVIII stoljeća.

Izvori pokazuju, na prvom mjestu, da zloupotrebe što su ih činili bosanski vezir i ajani u Bosni nisu prestale ni u drugoj polovini XVIII stoljeća i da je pritisak ajana uticao na zaoštavanje klasnih suprotnosti između siromašnog muslimanskog stanovništva i ajana. Zbog toga siromašne muslimanske mase prema ajanima ispoljavaju ogorčenje. Živu sliku toga ostavio nam je u svojoj Hronici Bašeskija.⁷³⁰

Bašeskijina hronika kipti podacima o buntovnom raspoloženju i stalnom otporu siromašnog muslimanskog stanovništva Bosne prekomjernom opterećivanju izvanrednim nametima. Muslimani se bune čak i protiv onih izvanrednih nameta koje svojim naredbama propisuje sam sultan. Tako su se, prema Bašeskijinom kazivanju, 1771. godine pobunile Sarajlije protiv ubiranja „seferi imdadije“, za što je stigao ferman iz Carigrada, i u znak protesta zatvorili čaršiju. Slična buna se odigrala iste godine u Zenici, kojom prilikom je tamošnje stanovništvo usmrtilo serdengedždijskog agu.⁷³¹ Iste godine, iz istih razloga, bunili su se muslimani u Vlasenici.⁷³²

Godinu dana kasnije stigao je ferman da se porez silom pokupi od stanovništva Fojnice i Visokog „i još nekih dvaju okružja“.⁷³³

Otpor ubiranju poreza nastavljen je i sljedećih godina, o čemu svjedoče surovi postupci organa vlasti prema licima koja su se protivila njegovom ubiranju. Tako je u februaru 1772. godine sakupljen silom novac od Sarajlija, dok su oni koji ga nisu htjeli dati pobjegli ili bili zadavljeni. Mjeseca marta iste godine bio je udavljen jedan seljak iz Visokog u sarajevskoj tvrđavi zbog toga što je izbjegavao plaćanje ratne ispomoći.⁷³⁴ Silom je ubran porez u Sarajevu u januaru 1744. godine „od svih bio to bogat ili prosti vojnik“.⁷³⁵ Godine 1783. bio je usmrćen u džemaatu Prači čohadar janjičarskog age, koji je utjerivao džaizu,⁷³⁶ a

⁷³⁰ Usporediti još Mušić Omer, Minhagu-n-izam fi dini-l-islam od Muhameda Prozorca, POF, V; Sarajevo, 1955; 112.

⁷³¹ Serdengedždija znači novak, nanovo upisan vojnik u raznim redovima plaćeničke vojske, a naročito u janjičarskom redu. Takav upis novaka je vršen u vrijeme priprema ratnog pohoda i u drugim slučajevima. Komandant takvih trupa zvao se *aga serdengedždija*.

⁷³² Bašeskija, Hronika, 42—3.

⁷³³ Isto.

⁷³⁴ Bašeskija, Hronika, 45.

⁷³⁵ Bašeskija, Hronika, 46.

⁷³⁶ Bašeskija, Hronika 71. Džaiza u ovom slučaju predstavlja „dar“ za janjičarskog agu, koji je ovaj ubirao da bi jedan dio i sam dao na dar svom pretpostavljenom starješini.

iste godine stanovništvo se složilo da ne da danak, koji je „nametnuo na vilajet, kapudžija.⁷³⁷

Bosanski muslimani usprotivili su se i ubiranju poreza koji je sultan Selim III raspisao kao doprinos novostvorenoj blagajni za održavanje tanzimatske vojske. O tome Bašeskija veli: „... u mehcemi pročita se ferman i bujrulđija, da narod mora plaćati stočarinu, i to na ovcu i kozu po jednu paru. Na to narod odgovori... da neće na to pristati, s motivacijom, da oni kupuju stoku na pazaru i plaćaju travu i sijeno te da ih hrane za svoju vlastitu potrebu”.⁷³⁸ Na istom mjestu Bašeskija spominje otpor Bošnjaka plaćanju sličnog poreza koji se javlja pod nazivom „čibuk”.⁷³⁹ Koliko je u pojedinim krajevima bio jak otpor ubiranju tog poreza, najbolje pokazuje činjenica da je bosanski vezir morao, npr. u kadiluku Gacko, da angažuje spahije za njegovo ubiranje. Vezir je putem spahija natjerao stanovništvo da se pozitivno izjasni o plaćanju poreza, ali tek iduće godine.⁷⁴⁰ Da li je tada porez stvarno ubran, ne zna se, jer o tome izvori ćute.

Bez obzira na navedeni otpor bosanske muslimanske sirotinje, koji je, bez sumnje, uticao na ublažavanje samovolje bosanskih ajana i umanjivao mogućnost za bogaćenje ajana putem ajanluka, kao i bez obzira na činjenicu da su izvanredni nameti u Bosni kupljeni u daleko manjem obimu u odnosu prema drugim provincijama carstva, i u Bosni je ajanjska funkcija bila osobna, o čemu svjedoči stalna borba bosanskih feudalaca za ajanluk. Podaci o tome sačuvali su se kako u službenim turskim dokumentima, tako isto i u Bašeskijinoj hronici. Prema svim tim podacima, mogu se uočiti i u Bosni slični tragovi borbe za ajanluk kakva se odvijala u drugim krajevima carstva. Specifičnost Bosne u tom pogledu ispoljavala se u tome što ta borba nije nikada bila tako oštra i razorna kao što je, npr., bila u Anadoliji i Rumeliji u drugoj polovini, a naročito pod konac, XVIII stoljeća, što se, opet, objašnjava svim ranije i kasnije nastalim specifičnostima u razvoju Bosne pod Turcima.

Bašeskijin spomen svađe velikaša za ajanluk pada upravo u vrijeme pojave intervencija centralne vlasti s ciljem suzbijanja sličnih svađa na čitavom području turske države. Takve svađe Bašeskija spominje prvo u Sarajevu. On smatra da su te svađe u Sarajevu obična glupost, jer se vode ni oko čega pošto u Sarajevu nema, kako on veli, nego šaka hrišćana (dakle nema se ko izrađljivati, prim. m.). Slične svađe taj isti hroničar spominje u Visokom,⁷⁴¹ a naročito u Foči, gdje se vodila žestoka borba za ajanluk između tamošnjih šuvalija i Čengića (Zulfikarpašića).⁷⁴² Naročito česte i jake svađe oko ajanluka spominje Bašeskija u nekim mjestima Hercegovine: u Mostaru i Ljubinju,⁷⁴³ a dokumenti

⁷³⁷ To je u stvari kapudžibaša (natkomornik). Od XVIII stoljeća ta titula je davana mnogim nižim vojnim komandantima u provincijama kao znak nekog sultanovog priznanja.

⁷³⁸ Bašeskija, Hronika, 94.

⁷³⁹ Porez pod tim nazivom ustanovio je sultan Selim III kao doprinos novcosnovanoj carskoj blagajni čija su sredstva bila namjenjena za održavanje regularnih trupa (nizam-i cedid).

⁷⁴⁰ Bašeskija, Hronika, 94.

⁷⁴¹ Bašeskija, Hronika, 66, 67, 74, 91.

⁷⁴² Bašeskija, Hronika, 69.

⁷⁴³ Te svađe ostavile su tragove i u službenim turskim dokumentima (OIS, sidžil br. 15, str. 27; sidžil br. 11, str. 66, 69; sidžil br. 16, str. 5, 13. i 29).

potvrđuju takve svađe u Gacku.⁷⁴⁴ Sličnih svađa bilo je i u Tešnju,⁷⁴⁵ a u suštini, u istu kategoriju borbi među velikašima spadaju i sukobi među članovima nekih kapetanskih porodica ili među samim kapetanima. U tome je svaku mjeru bio prevazišao oštri i dugotrajni sukob Rizvanbegovića sa počiteljskim Gavran-kapetanom,⁷⁴⁶ kao i borba među samim Rizvanbegovićima, Zulfikar-kapetanovim⁷⁴⁷ potomcima. Sudeći po nekim sačuvanim podacima, u sukobima ovih posljednjih značajnu ulogu igrali su sarajevski janjičari, a naročito mostarski — sa mostarskim ajanom, serdengedždijskim agom, Ali-agom Dadićem.⁷⁴⁸

Sukobi oko ajanluka u Bosanskom pašaluku u kadilucima, u kojima tu funkciju nisu obavljali kapetani, kulminirali su u drugoj polovini XVIII stoljeća, a naročito na prelazu u XIX stoljeće. Najviše uspjeha u toj borbi postizali su oni velikaši koji su još odranije materijalno i politički najbolje stajali. To su bili prije svega istaknuti feudalci iz zaimskih porodica, kao što su Zulfikarpašići u Foči, Čengići u Gacku, Buturovići u Konjicu, Hadžibegovići u Srebrenici i dr. Uspjevši da se dograbe ajanluka, istaknutiji predstavnici takvih porodica nastoje da ajanluk učine nasljednim u nizu generacija, u čemu su najčešće i uspijevali. O nasljednom držanju ajanluka u nekim kadilucima (Rogatica, Tešanj, npr.) svjedoči i prezime Ajanović.⁷⁴⁹

Borba za ajanluk među velikašima, u kojoj su na strani jedne ili druge istaknutije ličnosti uzimali učešća i drugi stanovnici, naročito pripadnici spahijske klase, negdje i janjičari,⁷⁵⁰ pokazuje da je ajanluk i u Bosni, koji je trebalo da bude teoretski povjeravan nekom licu putem izbora,⁷⁵¹ najčešće stican nezavisno od volje stanovništva. Ajanluk je, u stvari, i u Bosni, tako reći od početka, postao oruđe tlačenja naroda i samovolje koju su sprovodili zajedno bosanski vezir i lokalni velikaš-ajani, kapetani i muselimi.⁷⁵² Nije, onda, nikakvo čudo što su široke narodne mase gledale na ajane ne kao na svoje „tribune“, već najčešće kao na svoje tlačitelje.

Klasično svjedočanstvo o raspoloženju običnog muslimanskog svijeta prema bosanskim ajanima ostavio nam je opet Bašeskija, u opisu stava bosanskog muslimanskog stanovništva prema akcijama centralne

⁷⁴⁴ OZ JAZU, Kodkes 163.

⁷⁴⁵ GHBb, sidžil br. 16, str. 12.

⁷⁴⁶ OIS, sidžil br. 55, str. 60—61; sidžil br. 6, str. 53. i sidžil br. 59, str. 10. Kreševljaković, Kapetanije, 248. i dalje. GHBb, sidžil br. 66, str. 109—110.

⁷⁴⁷ Kreševljaković, Kapetanije, 233, 234. i dalje.

⁷⁴⁸ GHBb, sidžil br. 48, str. 66.

⁷⁴⁹ O borbi za ajanluk i ishodu te borbe u Foči vidjeti kod Bašeskije, Hrcnika. Za Buturoviće usporediti rad Derviša Buturovića, *Isprave spahijskih porodica iz nahije Neretva*, POF, VI—VII; Sarajevo, 1958. Čengići su u Gacku došli u posjed ajanluka, izgleda, vrlo rano. Prvi nama poznati spomen jednog Čengića kao ajana u Gacku datira iz 1767. To je bio Ahmed-beg Čengić, koji je, po svoj prilici bio kasnije muselim Hercegovine (OZ JAZU, Kodeks 163). Posljednji Čengić kao ajan u Gacku bio je poznati Samil-aga Čengić.

⁷⁵⁰ Janjičari su, kao što je već isticano, pokazivali živi interes za ajanluk u Mostaru, Ljubinju, a isto tako i u nekim drugim mjestima: u Visokom, Zenici i dr. Pored turskih dokumenata, to potvrđuju i navodi Bešeskije.

⁷⁵¹ Da je i u Bosni praktikovano katkada da izbor ajana vrše poreski obveznici (viriciyan) i njihovi predstavnici (knezovi, popovi i dr.), potvrđuje ranije navedeni podatak o izboru ajana u Gacku, koji je sačuvan u sidžilu sarajevskog kadije iz 1792. godine (GHBb, sidžil br. 33, str. 19).

⁷⁵² Usporediti: Mušić, n.d., 191—192.

vlasti protiv skadarskog buntovnika Mahmut-paše Bušatlije, prema kome su muslimanske mase osjećale otvorene simpatije, budući da je Mahmut-paša izvjesnim demagoškim potezima privukao njihovu naklonost.

Iz Bašeskijinih kazivanja, koja se odnose na opis različitih epizoda iz sukoba između centralne vlasti i Bušatlije, vidi se koliko je obični svijet simpatisao sa Bušatlijom čim bio čuo da se on proslavio u svojoj zemlji zavođenjem reda i suzbijanjem različitih zloupotreba što su ih vršili organi vlasti — kadije, muftije, a naročito ajani. Na drugoj strani, jasno se osjeća jednodušnost bosanskih ajana i kapetana u podršci centralnoj vlasti i bosanskom veziru da se u Bosni organizuje vojska protiv Bušatlije.

Tako, kada je obični muslimanski svijet, priča Bašeskija, saznao za ponašanje paše Bušatlije, „srcem ga zavoli, a nije on ni radio kao ostali zapovjednici, nepravde nego je bio izvanredno pravedan, a pošto je svako ljubio pravdu, dosljedno je da ga je svako zavolio . . . Nekoji velikaši i pametnjakovići počeh grđiti i psovati Bušatliju veleći da je odmetnik, ali se naposljetku saznalo da su bile lažljive sve glasine, koje su o njemu kolale . . . Kada je Skenderpaša Bušatlić primio od bosanskog paše, koji je upravljao Pljevljima, pismo i razumio, da su nekolicina njegovih podanika bili prije opljačkani u Pljevljima, i oteto im nekoliko kesa novaca, naumi postaviti skupljače džizije u Pljevljima i pošalje tamo Hasana Hota sa nekolicinom Arnauta, na što zapomažu *ajani pljevaljski* . . . Ali je Mahmut paša bio veoma smion i radin, te bi davao oštetu iz svoje imovine za svaku stvar, koje bi nestalo u njegovoj pokrajini, a on bi tražio lopova i dao bi ga naći. Nasilja nije dao da čini bio to *ajan, kadija, paša ili muftija*, bilo to u skadarskom pašaluku ili u kom drugom. Pošto je bio poznat kao zaštitnik protiv nasilja dobivao bi molbenice iz okolišnih krajeva, u kojima ga mole da šalje svoje zapovjednike, koji će sakupljati danak, što bi iz uviđavnosti i uslišao. Ovaj njegov postupak pričinjao bi se prividno kao neko osvajanje. On je postavljao svoje ljude kao sabirače danka u 2—3 varoši u Rumeliji, kao i u Bosni, a njihovi su se žitelji njemu pokorili. A pošto ovako njegovo vladanje *nije bilo po čudi okrutnim ajanima*, a niti kadijama, mnogo su puta izmišljali klevete . . . On je poslao svoga čovjeka, Hasana Hota u Pljevlje za to što su *ajani raspisali pretjerani porez* na siromašne žitelje varoši Pljevlja te im učinili nasilja”.⁷⁵³

Govoreći, dalje, o glasinama prema kojima je sultan poslao fermane da se sakupi vojska iz Bosne protiv Bušatlije, Bašeskija navodi raspoloženje Bosanaca u vezi s tim naredbama. Raspoloženje je, očito, bilo podijeljeno s obzirom na klasnu pripadnost stanovništva, tako da je običan svijet, koji je bio izložen nasilju i raznim nepravdama ajana i drugih, iskreno žalio za eventualnom Bušatlijinom nesretnom sudbinom, dok su predstavnici vlasti bili obradovani zbog svakog njegovog neuspjeha. S tim u vezi Bašeskija piše: „U pomenutoj godini opet se počeh govoriti o Bušatliću, te kolaše glasine, da su stigli fermani, koji glasaју da se sakupi velika vojska iz Bosne te da se udari na nj . . . U fermanima se ne spominju tužitelji, a to zato, jer se razglasilo u Šamu i na Istoku, da on nije tlačitelj i da on nema krivice, jedino što je pružio ruke na erar. U fermanu je rečeno, da njega i brata mu Ahmeda car više ne trpi

⁷⁵³ Bašeskija, Kronika, 72—75.

u svojoj zemlji, što narod jako ogorči. To mu bi posljedica da ga je bosanski narod veoma hvalio i vjerovali su da nema druge krivice, izim što je ispružio ruke na erar i što je uzeo mnogo haračkih teskera. Usljed toga žalilo je 100.000 duša, a rijetkih je bilo koji su se radovali, a i to su većinom *kadije i haračlije ili ajani i njihove pristicalice*". Stoga su konačni ishod sukoba između sultana i Bušatlije živo pratili i svi slojevi bosanskog društva, i kada bi se pojavila vijest o njegovom porazu, predstavnici vlasti, ajani i ostali, priređivali bi slavlje, i obrnuto. Tako, kada se čulo da je ova vijest bila lažna, „svjetina đapače govoraše, da ovaj čovjek jamačno ima 30 glava, pošto toliko puta dolazi sličan glas, koji se opovrgnu". Kada se za ovo doznalo, „oboriše oči preda se njegovi najljući neprijatelji", i na kraju, „kada je stigao glas u Sarajevo, da je Bušatlija pobijedio, obveseliše se nemoćni i siromasi kao i ljubitelji pravde, te i ženskinje, a možda i sve žiteljstvo Bosne, a oni koji su ga mrzili iz gluposti svoje ožalostiše se".⁷⁵⁴

Svi ti primjeri podijeljenih simpatija među različitim slojevima bosanskog muslimanskog stanovništva navedeni su zato da pokažu koliko je među običnim svijetom i ajanima i u Bosni postojao dubok jaz, iskopan samovoljom, zloupotrebom i nasiljem ajana u vršenju njihove ajanske dužnosti. S druge strane, navedeni primjeri još jednom pokazuju koliko se ajanska ustanova i u Bosni i Hercegovini kretala svojim logičnim pravcem, učvršćivanjem lične vlasti ajana. Najzad, svi spomenuti primjeri, kao i podaci službenih turskih dokumenata, stoje tako u očiglednoj oprečnosti sa tvrdnjom naše historiografije o ajanima kao nekakvim narodnim predstavnicima, gradskim i varoškim tribunima. Da je takva vrsta ajana predstavljala sporadičnu, sasvim izuzetnu pojavu, koja se javlja kod nas uglavnom u Sarajevu i, donekle, u Mostaru, u to, poslije svega što je dosada o ajanima rečeno mislimo da nema sumnje.

To su obilježja ajanluka u Bosni, koja ga čine sličnim ajanlukom u drugim provincijama turske države. Ono što čini specifičnim ajanlukom u Bosni jeste činjenica da je oštrina njegove deformacije ovdje bila znatno slabija nego u drugim krajevima carstva. Zbog specifičnog položaja Bosne pod Turcima (snažnog muslimanskog javnog mnijenja, relativno neznatnog opterećivanja bosanskog stanovništva izvanrednim nametima) ajanluk u Bosni je bio manje unosan i kao takav manje privlačan za mnoge pojedince da bi se za njega borili. S druge strane, geo-politički momenat i potreba uspješnog držanja u pokornosti eksploatisanih slojeva (naročito hrišćanskog stanovništva) uticali su na jačanje klasne solidarnosti u redovima vladajuće klase u Bosni, čiji su interesi nalagali da se ajanluk nađe u rukama najjačih i najuglednijih feudalnih porodica. Najzad, takvo stanje ajanluka u Bosni bilo je uslovljeno i činjenicom da su nosioci ajanluka u znatnom broju kadiluka Bosanskog pašaluka bili nasljedni kapetani. To predstavlja jednu od najznatnijih specifičnosti u razvoju ajanluka u Bosni, jednu od najizrazitijih specifičnosti državno-pravnog stanja Bosne pod Turcima u XVIII stoleću i početkom XIX stoljeća.

⁷⁵⁴ Bašeskija, Hronika, 76—9.

2. KAPETANI KAO NOSIOCI AJANLUKA

U kadilucima i nahijama Bosanskog pašaluka na čijim su područjima ranije nikle kapetanije ajanluk se, po svoj prilici, od početka sasvim prirodno našao u rukama kapetana, što je imalo značajne posljedice za razvoj ajanluka i, još više, za dalje jačanje uloge kapetana u političkom životu Bosne.⁷⁵⁵ Kapetani su mogli da se pojave kao nosioci ajanluka zbog toga što su još odranije spadali u krug najuticajnijih velikaša u svom kraju — vilajetskih ajana.

Da je veći broj kapetana obavljao i ajansku funkciju od pojave te ustanove, pokazuje prije svega sadržaj poslova koje su obavljali kapetani od početka XVIII stoljeća. Tako su, prema podacima koje je objavio Kreševljaković, na osnovu sačuvanih turskih izvora iz toga doba, kapetani u XVIII stoljeću, uz čisto vojne poslove kapetanije, obavljali sljedeće poslove: razrezivanje i ubiranje raznih dažbina u korist centralne vlasti i bosanskog vezira, mobilizacija, opremanje i vođenje vojske na razna ratišta snabdijevanje vojske municijom, oružjem i hranom, izdavanje putnih isprava, kontrola izvoza i uvoza robe, izvršavanje sudskih odluka, čuvanje javnog reda i mira u kadilucima i nahijama itd.⁷⁵⁶

Sve su to poslovi koje su u ostalim kadilucima Bosanskog pašaluka i u drugim dijelovima turske države, gdje je postojao ajanluk, obavljali ajani.⁷⁵⁷

Istovjetnost poslova koje su obavljali kapetani, tamo gdje nije bilo „čistih“ ajana, sa poslovima koje su u drugim kadilucima obavljali ajani, tj. koncentracija ajanluka u Bosni u izvjesnom broju kadiluka u rukama kapetana, objašnjava onu zagonetku koju nije mogao da riješi Kreševljaković postavljajući pitanje „kada su kapetani počeli vršiti ove druge poslove (misli se na poslove ajanluka, prim. m.) i na osnovu čega, nisam mogao ustanoviti...“⁷⁵⁸ Mi bismo kao odgovor na to pitanje istakli samo to da su kapetani počeli obavljati te poslove od onog vremena otkada ih na drugim mjestima obavljaju vilajetski, a kasnije kadilučki, ajani, jer se radi o istovrsnim poslovima ajanluka. Tu činjenicu, veoma ilustrativno, potvrđuju skoro sve sačuvane bujrukdije bosanskih vezira, koje su uz kadije i ajane upućivane i kapetanima, i to ne samo u čisto vojnim pitanjima, već i u pitanjima ostalih poslova ajanluka.⁷⁵⁹

⁷⁵⁵ Interesantno je istaći da ta okolnost nije uopšte zapažena u našoj istoriografiji, premda je u literaturi uočeno da je uloga kapetana u političkom životu Bosne u XVIII stoljeću znatno porasla. Istina, to je bilo i teško uočiti, jer nivo nauke nije omogućavao da se taj problem postavi na svoje mjesto. Proučavajući problem ajanluka uopšte, na osnovu ogromnog broja sačuvanih turskih izvora, mi smo bili u mogućnosti da uočimo njegove specifičnosti u Bosanskom pašaluku i da utvrdimo da je ajanluk predstavljao bazu na kojoj se učvrstila ekonomska i društvenopolitička moć bosanskih kapetana. Naravno, mi ne smatramo da smo našim prikazom do kraja obuhvatili ovaj problem, ali mislimo da je put kojim smo pošli u njegovom postavljanju metodološki i naučno ispravan.

⁷⁵⁶ Usporediti: Kreševljaković, Kapetanije, 45—53.

⁷⁵⁷ To se vidi iz fermana i bujrukdija koji su se sačuvali iz XVIII stoljeća.

⁷⁵⁸ Kreševljaković, n.d.

⁷⁵⁹ Takvih bujrukdija sačuvan je relativno velik broj. Nalaze se pretežno u sačuvanim sidžilima iz XVIII stoljeća (GHBB, OIS, OZ JAZU).

Da su ajanske poslove obavljali u velikom broju kadiluka Bosanskog pašaluka nasljedni kapetani, potvrđuju, dalje, podaci iz izvještaja austrijskih konzula Mittesera i Šimbšena (Simbschen) iz 1811. i 1818. godine.⁷⁶⁰ Bez obzira na to što ti izvještaji nisu do kraja tačni,⁷⁶¹ oni su veoma instruktivni za sagledavanje problema o kome je ovdje riječ. Tako su u izvještajima, pored ostalih podataka, navedeni podaci i o vrstama organa lokalne uprave koji su djelovali u pojedinim kadilucima Bosanskog pašaluka. S tim u vezi u izvještajima su spomenuti ajani kao funkcioneri lokalne vlasti samo u sljedećim kadilucima i nahijama Bosanskog pašaluka: Nevesinju, Blagaju, Mostaru, Ljubinju, Duvnu, Jezeru, Žepču, Zenici, Prozoru, Belgradčiku (Konjicu), Neretvi, Fojnici, Visokom, Bijeljini, Janji, Srebrenici, Kladnju, Vlasenici, Čelebi-Pazaru (Rogatici), Foči, Višegradu, Novoj Varoši, Čajniču, Pljevljima i Prijepolju. U ostalim kadilucima spomenuti su samo kapetani, u Sarajevu janjičarski aga, a u nekim mjestima i janjičarski serdari. To što su ajane u jednim, a kapetane u drugim kadilucima spominjali austrijski konzuli — potvrđuje činjenicu da su kapetani na svom području vršili poslove ajanluka.

Austrijski konzuli ne spominju ajane u Sarajevu, što potvrđuje naše mišljenje da ajani u Sarajevu nisu bili uopšte nosioci ajanluka. Turski izvori pokazuju da je tu funkciju u Sarajevu od početka obavljao sarajevski muselim.⁷⁶²

Premda je najveći broj kapetana principijelno vršio i poslove ajanluka, svi kapetani nisu bili ajani za područje čitavog kadiluka. Jer, tamo gdje je bilo više kapetanija na području jednog i dvaju kadiluka, poslovi ajanluka bili su, izgleda, podijeljeni među kapetanima kapetanija koje su se nalazile na području tih kadiluka. Takvu pojavu zapažamo, npr., u tešanjskom i maglajskom kadiluku.⁷⁶³

S druge strane, turski izvori ukazuju na postojanje nekoliko izuzetaka od pravila da je kapetan vršio i ajansku funkciju. Jer, politički uticaj kapetana u onim mjestima u kojima je bio izrazito jak uticaj janjičara, kao i u mjestima u kojima je postojala neka veća i uticajnija begovska porodica od kapetanske, bio je slabiji. Prvi slučaj zapažamo u Mostaru, a drugi u Gacku.

U Mostaru su ajansku funkciju tamošnjem kapetanu, izgleda, vrlo rano preoteli janjičari, jer se u Mostaru kao ajani u drugoj polovini XVIII stoljeća javljaju janičarske starješine.⁷⁶⁴

Na području gatačkog kadiluka (kadiluka Cernice) postojala je ključka kapetanija, u kojoj su kapetansku funkciju vršili pojedinci iz porodice Tanovića.⁷⁶⁵ Međutim, ključki kapetan, iako se borio za ajanluk u Gacku,⁷⁶⁶ nije mogao da dođe u posjed te funkcije, jer su u borbi za nju imali više uspjeha pojedinci iz begovske porodice Čengića.⁷⁶⁷

⁷⁶⁰ Usporediti: Kreševljaković-Kapidžić, Sudsko-administrativna podjela Bosne i Hercegovine početkom XIX stoljeća.

⁷⁶¹ O netačnosti u tim izvještajima vidjeti na istom mjestu.

⁷⁶² Usporediti: Sućeska, Mjesto muteselima, 309—312.

⁷⁶³ GHBB, sidžil br. 16, str. 9.

⁷⁶⁴ OIS, sidžil br. 5, str. 10. Mostarski sidžil br. 4, Mostarska međmua, i sidžil br. 55. GHBB, sidžil br. 48, str. 66.

⁷⁶⁵ Usporediti: Kreševljaković, Kapetanije, 228.

⁷⁶⁶ OZ JAZU, Kodeks 163.

⁷⁶⁷ Ranije je istaknuto da se, koliko je nama poznato, prvi put spominje jedan ajan u Gacku iz porodice Čengića 1767. godine. Taj spomen očuvao se

Najzad, na području ljubinjškog kadiluka čini se da ajanska funkcija nije pripadala uvijek trebinjskim kapetanima, jer se kao tamošnji ajani spominju katkada pojedinci iz drugih feudalnih porodica.⁷⁶⁸

Vršeci ajansku funkciju, kapetani su jačali i svoje materijalne pozicije, na isti način na koji su to činili i ostali ajani. Oni su izvlačili znatnu korist osobito iz razrezivanja i ubiranja izvanrednih nameta u korist vezira i lokalnih organa vlasti (taksit), premda su ti nameti u Bosanskom pašaluku bili manjeg obima.

Kao što je već istaknuto, taksit se u Bosni javlja već dvadesetih godina XVIII stoljeća, a svi nameti koji su bili obuhvaćeni tim pojmom u trećoj deceniji XVIII stljeća postaju stalni. Istina, visina nameta koji su ulazili u taksit u Bosni nikada nije imala onaj obim kakav su ti nameti imali u drugim krajevima turske države, osobito u balkanskim dijelovima te države: Bugarskoj, Makedoniji i Grčkoj. To se najbolje vidi uspoređivanjem iznosa tih nameta u Bosni i Makedoniji. Godine 1832. ukupan iznos taksita u Bosanskom pašaluku (48 nahija i kadiluka) iznosio je 456.377 groša.⁷⁶⁹ dok je stanovništvo samo bitoljskog kadiluka u Makedoniji 1828. godine na ime nameta koji su ulazili u taksit moralo da plati 530.256 groša.^{769a} Ta je cifra, možda, iznimno visoka, jer se radi o vremenu rusko-turskog rata, koji je mogao uticati na ukupni iznos taksita u Makedoniji, odnosno u bitoljskom kadiluku. Ali da je u Makedoniji stanovništvo mnogo više plaćalo na ime tih nameta, pokazuju i drugi podaci. Tako je, npr., 1838. godine taksit za bitoljski kadiluk iznosio 264.904 groša,⁷⁷⁰ što predstavlja polovinu taksita za čitav Bosanski pašaluk. Dok je taksit u jednom kadiluku u Makedoniji iznosio najmanje polovinu čitavog taksita u Bosanskom pašaluku, dotle je taksit u pojedinim kadilucima u Bosni rijetko kada prelazio iznos od 10.000 groša, naročito ranije. U sarajevskom kadiluku, zbog velikog broja muslimana i oslobođenika od taksita, rijetko kad je bio veći od 2.000 groša.⁷⁷¹

Nemogućnost opterećivanja stanovništva preko svake mjere negativno se odražavala na mogućnost bogaćenja bosanskih kapetana, kao i ostalih ajana, putem ajanluka. Samo, i u tome su postojale izvjesne razlike, koje su počivale na osobitom razmještaju stanovništva u Bosni s obzirom na njegovu vjersku pripadnost. Mogućnost za bogaćenje putem

u jednoj bujruđiji bosanskog vezira iz te godine, koja je bila upućena kadiji kadiluka Cernice (Gacko). U bujruđiji se ističe da je uživatelj malikane na mukati vlaške filurije u Cernici Ahmed-beg podnio predstavku (arzuhal) bosanskom Divanu. On je u predstavi naveo da je on jedini ovlašten kao uživatelj malikane da obavlja sve poslove koji se odnose na stanovništvo što je bilo obuhvaćeno tom mukatom, jer je mukata serbest (slobodna). I pored toga, u poslove mukate, protivno carskom fermandu, miješa se kapetan hercegovačkog Ključa Mustafa-aga i neki drugi, u želji za ajanlukom. Bujruđijom je naredeno da se to suzbije, jer je jedino Ahmed-beg ovlašten da sa znanjem šerijata (kadije) i uz saglasnost stanovništva obavlja razne poslove kadiluka i da razrezuje i ubire razne tekalife (OZ JAZU, Kodeks 163).

⁷⁶⁸ Usporediti: Kreševljaković, Kapetanije, 141. Skarić Vladislav, Trebinje u 18. vijeku, GZM, XLV; Sarajevo, 1933. OIS, sidžil br. 11, str. 1, 69/2, 66. OIS, sidžil br. 16, str. 5. v. i str. 29. v.

⁷⁶⁹ GHBb, sidžil br. 72, str. 41—42.

^{769a} Makedonija, Turski dokumenti, V, str. 38.

⁷⁷⁰ Isto, str. 111.

⁷⁷¹ Primjera radi usporediti: GHBb, sidžil br. 72, str. 41—2; sidžil br. 66, str. 18; sidžil br. 72, str. 63—66. Kadić, Hronika, VII, str. 275, OIS, sidžil br. 55, str. 10; sidžil br. 13, str. 25. itd., itd.

ajanluka bila je, izgleda, izrazito malena u kadilucima naseljenim velikim brojem muslimana. Pošto su svi muslimani u Bosni, dakle ne samo aktivne spahije i janjičari, podliježali tada vojnoj obavezi, njihova imanja su bila minimalno opterećena izvanrednim nametima, koji su ulazili u taksit. Iz istih razloga oni su mogli da se lakše odupiru zloupotrebama što su ih vršili ajani i da snažno utiču na signiranje neke ličnosti za vršenje ajanluka. Minimalnu mogućnost za izrazito bogaćenje putem ajanluka pružali su i kadiluci u Bosanskoj krajini, jer je većina tamošnjeg stanovništva učestvovala u stalnoj tvrđavskoj službi i drugim vojnim službama. Zbog toga je i to stanovništvo sasvim malo opterećivano nametima koji su ulazili u taksit.

Tamo, međutim, gdje je bio veći broj nemuslimanskog stanovništva, koje je jedino moglo biti opterećeno punom mjerom (svakako, znatno manje nego u ostalim krajevima carevine, jer je radilo na zemlji feudalaca koji su vršili vojnu službu), postojala je daleko veća mogućnost za bogaćenje ajana. Zbog toga smatramo da su kapetani u takvim kadilucima, kao stalni nosioci ajanluka, imali veliku mogućnost da i tim putem znatno ojačaju svoje materijalne pozicije.⁷⁷² Istu takvu mogućnost imali su i oni ajani koji su djelovali u kadilucima naseljenim znatnim brojem hrišćana. Pada u oči činjenica da upravo u takvim krajevima izuzetno jačaju neke kapetanske porodice, kao što su Gradašćevići u Posavini, Fidahići u Zvorniku, Kulenovići u Krajini, Rizvanbegovići i Resulbegovići u Hercegovini, a od ajana: Čengići u Gacku, Zulfikarpašići u Foči, srebrenički ajani i dr.

Bez obzira na to što svi bosanski kapetani, kao i ostali ajani, nisu imali jednake mogućnosti za bogaćenje, može se sa sigurnošću tvrditi da je spoj ajanske funkcije sa čisto kapetanskom odigrao odlučujuću ulogu u učvršćivanju ekonomskog i političkog položaja skoro svih kapetana. Vršenje poslova ajanluka stavilo je kapetane u direktan odnos prema cjelokupnom stanovništvu naseljenom na području kapetanije, omogućilo im da se pojave kao nosioci vlasti na tom području. Preuzimanjem vlasti, čiji je ekonomski postulat bio sadržan u pravu oporezivanja podanika, kapetani su kao isključivi nosioci vojne vlasti stekli mogućnost da djeluju skoro kao pravi feudalski u okvirima svoje teritorijalne nadležnosti. Upravo na tome je počivala snaga i autoritet bosanskih kapetana u XVIII stoljeću i kulminirala koncem toga i na početku XIX stoljeća.

Jačanje kapetana osnivalo se još i na nekim drugim momentima. Kao što je poznato, kapetani su držali kapetansku funkciju nasljedno (na način odžakluka). Po tom sistemu kapetanska funkcija ostajala je u posjedu kapetanske porodice čak i onda kada bi neki kapetan bio svrgnut sa svog položaja. Princip nasljednosti, sasvim prirodno, važio je i za ajanluk kada se on našao u kapetanovom posjedu, što je također

⁷⁷² Naravno, kapetani su svoj ekonomski položaj jačali i drugim sredstvima. Prije svega, oni su se obilato koristili čiflučenjem i tako uvećavali svoj posjed. Mnogi kapetani su zakupljivali razne državne dažbine, a neki su uzimali pod doživotni zakup (malikâna) prihode od nameta na vlaško stanovništvo (filurija), od ciganskog harača (džizija), od carina i dr. Zahvaljujući tome, takvi kapetani su akumulirali znatna sredstva i svojim ekonomskim položajem, a s tim u vezi i društveno-političkim ugledom, odskakali od ostalih kapetana. Opširnije o tome: Sućeska, Malikâna, 129—140.

doprinijelo izuzetnom jačanju političkog položaja kapetana kao ajana. To znači da je ajanluk u znatnom broju kadiluka Bosanskog pašaluka faktično, od početka, postao nasljedan, što je, u principu, barem u početku, bio rijedak slučaj u drugim krajevima turske države. Ipak se dešavalo, uglavnom u prvoj polovini XVIII stoljeća, da su neke moćnije porodice u borbi oko kapetanije, a u vezi s tim i ajanluka, potiskivale druge, uzurpirajući tako tuđu kapetaniju, a s njom i ajanluk.⁷⁷³ Premda je takvih uzurpacija ranije i bilo, kasnije su one potpuno onemogućene, jer se kod kapetana vrlo rano učvrstila staleška solidarnost, koja je usloвила svojevrstu ravnotežu među njima. Ta ravnoteža se odrazila na učvršćenju opšte ravnoteže među svim bosanskim ajanima, što predstavlja dalju izrazitu specifičnost ajanluka u Bosanskom pašaluku.

3. STALEŠKA RAVNOTEŽA MEĐU BOSANSKIM AJANIMA I NJEN ODRAZ NA STANJE AJANLUKA U BOSANSKOM PAŠALUKU POTKRAJ XVIII I NA POČETKU XIX STOLJEĆA

Jaki ostaci feudalne klase domaćeg porijekla u Bosni, koji su posjedovali znatnu ekonomsku moć i držali u svojim rukama osnovne političke pozicije, a naročito postojanje relativno velikog broja viših feudalaca — istaknutijih begova — ajana i kapetana, koji su imali približno jednaku političku snagu, te stalna opasnost od spoljnih neprijatelja Turske, osobito Austrije, uticali su na pojavu izrazite klasne solidarnosti u redovima feudalne klase u Bosni. Ta solidarnost usloвила je pojavu svojevrstne ravnoteže, osobito među višim feudalcima.

Pored niza razloga koji su uticali na ustaljivanje i jačanje ajanske ravnoteže u Bosanskom pašaluku, najznačajniju, bitnu, ulogu odigrala je činjenica da je postojao velik broj po svojoj snazi približno jednakih kapetanskih porodica (39 kapetanija na početku XIX stoljeća).⁷⁷⁴ Kako su te porodice držale nasljedno kapetansku funkciju, to je nepovredivost njihovih prava imala značajnu zalogu u autoritetu samog sultana i u staleškoj solidarnosti svih kapetana, koji su ljubomorno čuvali to svoje pravo, pružajući jednodušno zaštitu onom kapetanu čije bi pravo bilo ugroženo.

Solidarnost bosanskih feudalaca, osobito kapetana, dolazi do izražaja vrlo rano. O tome su se sačuvali tragovi u turskim izvorima. Karakterističan primjer za to predstavlja jedan mahzar (predstavka) koji su bosanski ajani uputili caru još tridesetih godina XVIII stoljeća protiv uzurpatora mostarske kapetanije nekog Hasana, koji je bio oteo kapetaniju njenom zakonitom uživaocu Ahmed-begu Vučjakoviću. Mahzar je bio usvojen i uzurpator je carskom naredbom bio odstranjen, a kapetanska funkcija vraćena njenom legitimnom nosiocu.⁷⁷⁵

Ajanluk je, kao što je naprijed pokazano, odigrao bitnu ulogu u učvršćivanju vlasti kapetana i ajana na području pojedinih kadiluka i nahija. U tim okvirima, bosanski ajani, naročito kapetani kao ajani, bili su neosporni gospodari, ali u uslovima postojeće ravnoteže bilo je,

⁷⁷³ Usporediti: Kreševljaković, Kapetanije, 233; Sućeska, Malikâna, 129—140.

⁷⁷⁴ Kreševljaković, Kapetanije, 13—17.

⁷⁷⁵ Kreševljaković, n.d., 243—4.

tako reći, nemoguće putem ajanluka prevazići okvire te vlasti. Jednom bosanskom ajanu, koliko god on bio jak, bilo je nemoguće da vlastitom snagom zagospodari područjem širim od jednog kadiluka. Uviđajući takvo stanje, nijedan od bosanskih ajana nije zadugo pokušao da takvo nešto učini. Pa čak ni pokret Husein-kapetana Gradašćevića, iako je izbacio na površinu jednog kapetana kao vođu ustanka bosanskih feudala protiv reformi Mehmeta II, ne samo da nije imao, barem u početku, za cilj poremećaj te ravnoteže već je tada bio upravo njen najveći izraz. Slabosti toga pokreta, koje su nikle kasnije, najbolji su dokazi za to.⁷⁷⁶

Postojanje jake ravnoteže među bosanskim ajanima ne umanjuje značaj njihove vlasti u pojedinim kadilucima, koja je koncem XVIII i početkom XIX stoljeća, po svemu sudeći, bila neosporna. Vlast bosanskih ajana na području kadiluka počivala je na daleko čvršćim temeljima nego što je vlast u nekim drugim krajevima turske države, osobito balkanskim. To stoga što su u Bosni u znatnom broju kadiluka ajani od početka držali vlast nasljedno. Takav fakt priznavala je i centralna i provincijska turska državna uprava pa su bosanski kapetani, a zatim i ostali ajani, bili priznati, legitimni nosioci vlasti. Oni su se stoga osjećali daleko sigurnijim, jer njihova vlast nije bila privremena, kakva je principijelno trebalo da bude u drugim turskim provincijama, zbog čega je bosanskim ajanima bilo manje potrebno da se u sukobu sa centralnom vlašću i drugim feudalcima bore za ajanluk. Nije, onda, nikakvo čudo što je u takvim uslovima vlast bosanskih ajana, a osobito kapetana, stalno jačala u okvirima njihove teritorijalne nadležnosti. Pojedine ajanske porodice na svojim područjima su se sve više osamostaljivale i uspostavljale svoju ličnu vlast, koja je izuzev u jednoj jedinoj stvari, u odbrani granica zajedničke države i zaštite poretka u njoj, najčešće bila u suprotnosti s opštredržavnim interesima.⁷⁷⁷

U takvim uslovima, zahvaljujući ajanskoj funkciji, vrhovi bosanske feudalne klase stvorili su sebi mogućnost da se ponašaju kao pravi feudalski ne samo u okvirima svojih feudalnih domena (čifluka) već i u okvirima kadiluka, ili nahija. U tim okvirima oni se ponašaju skoro kao feudalski srednjovjekovne bosanske države. Ali za razliku od srednjovjekovne bosanske vlastele, među bosanskim ajanima je bila daleko više razvijena kolektivna klasna svijest, koja je izvirala iz potrebe uspješnije eksploatacije hrišćanske raje i muslimanske sirotinje i uspješnijeg suprotstavljanja spoljnim neprijateljima turske države. Iz tih razloga, bosanski ajani, premda — neosporno — najuticajniji politički faktori u kadilucima, svojim akcijama nisu stvarali onako jadnu sliku anarhičnog stanja kakvo je stanje postojalo u feudalnoj bosanskoj državi. Djelujući kao neosporni gospodari u kadilucima, bosanski ajani su svojom staleškom solidarnošću učinili Bosanski pašaluk svojevrsnom konfederacijom ajana potkraj XVIII stoljeća i na početku XIX stoljeća. Snaga

⁷⁷⁶ O pojedinim fazama toga pokreta: kod Kreševljakovića, Husein kapetan.

⁷⁷⁷ Kapetani su naročito u tom pogledu pretjerivali. Neki od njih ne samo da su vladali unutar svog kadiluka već su preduzimali čak i samostalne akcije na granici, remetili tako često odnose sa Austrijom i zadavali velike teškoće sultanu. O tome opširnije: kod Kreševljakovića, Kapetanije, naročito str. 75, 116, 187—193.

te konfederacije počivala je na potrebi zajedničkog nastupa protiv unutrašnjih i spoljnih neprijatelja, kao i protiv eventualnih unutrašnjih narušilaca njihove ravnoteže.

Postigavši visok stepen samostalnosti u kadilucima, bosanski ajani su, uzeto u širem smislu riječi, ostvarili legalno glavni cilj, koji su sebi postavljali prosječni ajani u drugim krajevima carstva, dolazeći zbog toga u sukob sa centralnom vlašću. Sukob ajana u drugim provincijama sa centralnom vlašću pod konac XVIII stoljeća otkrio je sve slabosti turske države, koje su omogućavale pojedinim uglednijim ajanima da istaknu svoje pretenzije ne samo na nasljednu vlast putem ajanluka u kadilucima već u čitavim provincijama. U Bosni, međutim, takvih pokušaja zadugo nije bilo upravo zbog toga što većina bosanskih ajana nije imala potrebe da se bori sa centralnom vlašću za afirmaciju svoje vlasti, koja je već odranije, kao nasljedna, bila potpuno legalizovana. Zbog toga takvo stanje ajanluka u Bosni nije moglo da urodi onom vrstom anarhije kakvu su izazivali ajani u drugim krajevima turske države koncem XVIII stoljeća.⁷⁷⁸ Uz ovaj, drugi važan razlog što ajanluk u Bosni nije imao oštrog protivdržavnog dejstva kao u drugim provincijama, i što je svojim specifičnim razvojem onemogućio da se u Bosanskom pašaluku pojavi jedna ajanska ličnost sa većim pretenzijama, treba tražiti u mlađas opisanj ravnoteži.

Stalna opasnost spolja u kojoj se nalazio Bosanski pašaluk graničnim dodirom sa silama neprijateljskih Turskoj — s Austrijom, Venecijom, kasnije Crnom Gorom i ustaničkom Srbijom, te stalna opasnost od hajdučije hrišćanskog stanovništva povoljno su uticale na trajno održavanje uspostavljene ravnoteže, na jačanje izvjesne sloge među bosanskim feudalcima, poglavito ajanima i kapetanima, na koje je ponajviše padala odgovornost za očuvanje nepovredivosti granica Bosanskog pašaluka. Posjedujući značajan stepen svijesti o odgovornosti za odbranu granica svoje domovine, a tim i turske države uopšte, bosanski ajani su istovremeno predstavljali daleko jače uporište centralne vlasti nego ma koji ajani, izuzev donekle anadolijske. Ova činjenica se, po našem mišljenju, može objasniti time što su se interesi centralne vlasti i bosanskih ajana (koji su svoje gospodstvo povezivali sa postojanjem osmanske carevine) podudarali u najvažnijem pitanju, u odbrani granica turske države, što se ovdje podudaralo s odbranom njihove vlastite domovine i njihovog povlaštenog društveno-političkog položaja. O tome nabolje svjedoči činjenica da je dugo postojao visok borbeni moral kod svih bosanskih feudalaca, pa čak i kod svih muslimana, koji su u raznim ratovima na granicama Bosne i van nje, predvođeni bosanskim kapetanima i ajanima, nesebično lili krv u odbrani granica turske države.⁷⁷⁹

Trajno podudaranje interesa centralne vlasti s interesima bosanskih ajana u bitnom pitanju: u odbrani granica carstva, s jedne strane, i nepostojanje velikih materijalnih zahtjeva Porte u odnosu prema Bosanskom pašaluku (neubiranje skoro nikakvih poreza za račun centralne

⁷⁷⁸ O tome: kod Миллера, Мустафа-паша, Байрактар, 57—62, 84—90, 96—114, 117—128, 283—291. Узунџарџили, Османли тарихи, IV, 315, 319, 436—441, 609—615. Karal, Osmanli tarihi, V.

⁷⁷⁹ O učesću Bosanaca u odbrani granica Bosne tokom XVIII stoljeća opširnije: na odgovarajućim mjestima kod Preloga, Povijest Bosne, i Bašagića, Kratka uputa.

vlasti), te uspješno rješenje izdržavanja plaćeničke vojske u Bosni olakšali su donekle i posao predstavniku centralne vlasti u Bosni — bosanskom veziru.

U uslovima postojanja jakog bosanskog plemstva, koje je bilo povezano zajedničkim interesima u prećutan savez, bosanski vezir, takođe, nije nikada mogao da jače razvije svoje samostalne akcije u Bosni koje bi bile suprotne željama bilo centralne vlasti bilo bosanskih ajana. Stoga se vezir u Bosni javlja, naročito kasnije, u neku ruku samo kao nužna karika između centralne vlasti i bosanskih ajana, kao stožer putem kojeg je centralna vlast u slučaju potrebe povezivala u jedinstven front sve bosanske ajane. To naročito važi za vojne akcije, koje su u XVIII stoljeću ostvarivane živom saradnjom bosanskih ajana i bosanskog vezira. Ta saradnja dolazi do neposrednog izražaja u savjetovanjima bosanskog vezira sa bosanskim ajanima, koja su u našoj literaturi pogrešno nazivana „ajansko vijeće“.

Uspješno povezivanje svih bosanskih ajana u jednu cjelinu i njihovo usmjeravanje u željenom pravcu bosanski vezir je mogao ostvariti samo onda kada se strogo pridržavao naredaba centralne vlasti, i to samo onih koje nisu znatno odudarale od interesa bosanskih ajana. Jer, onda kada su naredbe centralne vlasti osjetno narušavale taj sklad, javlja se otpor bosanskih ajana, i ako ne otvoreni bunt, a ono nedostatak volje da djeluju u smislu postavljenih naredaba. Takvih slučajeva bilo je čak i onda kada se radilo o isključivo vojnim pitanjima. S tim u vezi vrlo je karakteristično držanje bosanskih ajana za vrijeme prvog srpskog ustanka. Bosanski ajani su na početku i pri kraju ustanka uzeli živog učešća u borbi protiv ustanika, ali su zato u međuvremenu pokazali izvjesnu mlitavost i neodlučnost i nisu uvijek poštovali carske fermene kojima im je car naređivao da uzmu življeg učešća u borbi protiv ustanika.⁷⁸⁰ Takav stav bosanskih ajana može se objasniti, po našem mišljenju, njihovom zabrinutošću zbog opasnosti bliskog susjedstva sa Francuzima u Dalmaciji. Oni su bili zaplašeni od Francuza za svoje zapadne granice, ali i razočarani sultanovom opštom politikom prema Francuzima.

4. PITANJE AJANSKOG VIJEĆA

I pored različitih interesa pojedinih društvenih slojeva u redovima muslimanskog stanovništva u Bosni, u izvjesnim važnim stvarima skoro sve muslimansko stanovništvo (i spahijske, janjičari i muslimani seljaci) zadugo je pokazivalo u značajnoj mjeri jednodušnost s akcijama ajana i centralne vlasti. Poglavitito se ona osjećala u pitanju odbrane granica Bosanskog pašaluka i održavanja Bosne u sastavu osmanskog carstva, čija je državna tradicija kao muslimanske države bila duboko usađena u srcima svih muslimana, bez obzira na to što se ta država i njena vladajuća klasa pokazivala i prema širokim muslimanskim slojevima kao eksploatatorska država. Ta jednodušnost je, s druge strane, bila pojačana religioznim momentom, kao i sviješću da se radi o odbrani granica rođene grude, vlastite domovine. Stoga nije nikakva slučajnost da su turski sultani u najtežim trenucima u kojima se nalazila njihova dr-

⁷⁸⁰ Dragocjeni podaci o tome nalaze se kod Kemure, Prvi srpski ustanak.

žava apelovali na najosjetljiviju tačku bosanskih muslimana — na njihova vjerska osjećanja. To su oni činili još odranije, a naročito u XVIII stoljeću.⁷⁸¹

Povezivanje svih snaga za odbranu granica Bosanskog pašaluka, mobilizacija materijalnih sredstava za snabdijevanje vojske i dr., u uslovima kada su klasični instrumenti (timarski sistem i janjičarska organizacija) postali nedovoljni za izvršavanje odbrambenih zadataka, vršeno je u Bosni kao i u ostalim provincijama turske države u XVIII stoljeću, putem ajana. Stalna praksa mobilizacije opštenarodne vojske (nefir-i âm) nije mogla ostati u granicama apstraktnih apela, jer je taj teški teret za stanovništvo nalagao potrebu da se unese više reda u te poslove i da se ravnomjerno opterećuju domaćinstva. S druge strane, država je nastojala da unekoliko dobije jasniju sliku o broju ljudstva sposobnog za nošenje oružja u jednoj pokrajini. Taj zadatak nije bio nimalo lak niti jednostavan u uslovima rastrojenog klasičnog državnog mehanizma Turske i njezine zaostale društveno-političke baze.

Da bi se obezbijedilo efikasnije obavljanje tog zadatka, da bi se u mobilizaciju stanovništva za vojsku unijelo više reda, da bi se ona pospješila, te da bi se u stanovništvu razvilo borbena osjećanja, nije bilo uvijek dovoljno carskim fermanom ni vezirskom bujruldijom apstraktno narediti ajanima da mobilišu na svom području sve što je sposobno za rat (harba darba kâdir olan). Naročito je to teško išlo kasnije, kada se među stanovništvom zbog čestih ratova, vođenih s opremljenijim i organizovanijim neprijateljem kakva je bila tada Austrija, pojavila izvjesna prezasićenost, zamor i indolencija.⁷⁸² To je, takođe, bilo teško postići i u onim momentima kada su spoljnja situacija i stanje na ratištima nalagali hitno reagovanje. Zbog svega toga su bosanski veziri u XVIII stoljeću, osobito od tursko-austrijskog rata 1736—39. godine, praktikovali da hitno sve komandante spahijske vojske, janjičarske starješine, kapetane, ajane, ulemu i još izvjestan broj uglednih ljudi sazivaju na savjetovanja u Travnik (müzâkere, müşâvere, mükâlme) radi dogovora i izdavanja zapovijedi kadijama, ajanima, kapetanima i komandantima klasičnih vojnih odreda (spahija i janjičara) da mobilišu određeni broj ljudi (obično sve zaima, spahije, janjičare i od svake kuće po jedno lice sposobno za vojsku)⁷⁸³ i da ih pošalju na određena zborna mjesta pod vođstvom istaknutijih komandanata — alajbega, paša, kapetana i ajana.

Savjetovanja ajana sa bosanskim vezirom poznata su u našoj literaturi pod nazivom *ajansko vijeće*, ili *meclisi âyân*.⁷⁸⁴ Odakle su se ti izrazi u našoj literaturi odomaćili, nije nam poznato. U izvorima koje smo imali pri ruci savjetovanja ajana sa bosanskim vezirom nisu nigdje označena terminom *meclis-i âyân* (ajansko vijeće). Izgleda nam da je taj termin čista konstrukcija koju su stvorili neki naši historičari da bi ozna-

⁷⁸¹ Usporediti: Uzunçarşılı, Osmanli tarihi, IV, str. 4; Bašagić, Kratka uputa, i Kemura, Prvi srpski ustanak.

⁷⁸² Bašagić, n.d.; Bašeskića, Hronika; Kemura, n.d.

⁷⁸³ Bašagić, n.d.

⁷⁸⁴ Usporediti: Bašagić, n.d.; Kreševljaković, Husein kapetan, 4, i Kapetanije, 57; dr. Čulinović Ferdo, Državno-pravna historija jugoslovenskih zemalja XIX i XX vijeka, I; Zagreb, 1953; 296. Enciklopedija Jugoslavije, I A-BOSK; Zagreb, 1955; s.v. „ajan”.

čili visoki stepen ispoljavanja vlasti bosanske feudalne oligarhije u razmjerama Bosanskog pašaluka. Oni su ga, vjerovatno, izveli iz načina kako je opisano prvo poznato savjetovanje bosanskih ajana sa bosanskim veziirom Hekim-oglu Ali-pašom 1736. godine, što nalazimo kod Muvekita, u njegovoj na turskom jeziku pisanoj istoriji Bosne.⁷⁸⁵

Opisujući opasnu situaciju u kojoj se nalazila Bosna pred tursko-austrijski rat 1736-39. zbog moguće invazije austrijske vojske u uslovima u kojima je centralna turska vlast bila strogo zabranila bosanskom veziru Hekim-oglu Ali-paši da Austrajancima pruži otpor, vezir je pozvao na dogovor u Travnik sve bosanske ajane i zatražio od njih da se o tom problemu međusobno posavjetuju („beyninizde müzâkere“). Jedan sat kasnije on se povratio u vijeće („bir sa'at sonra yine meclise gelup“) i upitao ih za mišljenje. Cijeli medžlis („meclisin cumlesi“) je složno izjavio: „Odakle god se neprijatelj pojavi žrtvovaćemo živote“.⁷⁸⁶

Kao što vidimo, Muvekit, vjerovatno prema nekom savremenom izvoru, spominje medžlis (sjednicu) ajana, koji su odvojeno zasjedali da bi donijeli odluku koju sam Ali-paša nije smio da donese, jer mu je bilo izričito zabranjeno da pruža Austrajancima otpor. Muvekit tu sjednicu ajana nije nazvao meclisi âyân (ajansko vijeće), kao što nama poznati izvori neće ni kasnije nikada upotrijebiti taj termin.

U svim izvorima u kojima su ajani pozivani da dođu na dogovor u Travnik ili se uopšte ne upotrebljava nikakav poseban izraz ili se obično kaže da je bosanski vezir pozvao na Divan u Travnik određeni broj lica da im saopšti carsku naredbu (ferman) i da se sa njima posavjetuje o mjerama za njenu realizaciju u praksi. Povod tim savjetovanjima bila je, tako reći uvijek, potreba mobilizacije ljudstva za odbranu granica Bosanskog pašaluka ili za slanje vojske na druga ratišta. Za takva savjetovanja najčešće se u izvorima upotrebljavaju arpski izrazi *müzâkere*, *müşâvere* ili *mükâleme*.⁷⁸⁷ Svi ti izrazi predstavljaju sinonime i doslovno znače: razgovor (savjetovanje), najčešće razgovor između više ljudi.⁷⁸⁸ U tim konkretnim slučajevima — razgovor (savjetovanje) bosanskih ajana sa bosanskim veziirom i njegovim Divanom o mjerama koje je trebalo preduzeti za ostvarivanje sultanovih naredaba, poglavito naredaba koje su se ticale mobilizacije vojske.

Premda su ta savjetovanja mogla biti od velikog značaja, pogrešno ih je, po našem mišljenju, označavati izrazom ajansko vijeće, jer se time stvara nepotrebna zbrka o stvarnom stanju stvari. Kada se kaže ajansko vijeće, ili još upotrijebi turski izraz meclis-i ayan, onda se dobije utisak da se radi o nekakvom stalnom organu vlasti ili, u najmanju ruku, o nekakvom stalnom savjetodavnom tijelu bosanskog vezira, čije je mišljenje on morao da poštuje. Osim toga, takav naziv daje povoda vjerovanju da se tu radi o organu čije su kompetencije vrlo široke i koji je, u najmanju ruku, dijelio vlast sa bosanskim veziirom.

⁷⁸⁵ Salih Hadži-husejnović (Muvekit), Tarihi diyârî Bosna. Autograf u Orientalnom institutu i Gazi-Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu.

⁷⁸⁶ Muvekit, n.d., str. 129.

⁷⁸⁷ Obaveza savjetovanja šefa muslimanske države i viših komandanata sa nižim, i uopšte sa svojim saradnicima, propisana je osnovnim izvorom šerijatskog prava — Kuranom. Usporediti: Kur'an, III, 159. i Sura XLII (Sura — savjetovanje). Kuran časni, preveli Hafiz Muhamed Pandža i Džemaluddin Čaušević; Sarajevo, 1937; str. 107, 742. i dalje.

⁷⁸⁸ Šejh Samî, Kamusi Türki, str. 1.316 i 1.349.

Da stvari tako ne stoje, najbolje svjedoče sačuvani podaci o savjetovanjima koje su bosanski veziri imali sa bosanskim ajanima u toku XVIII stoljeća. Prvi spomen takvog savjetovanja pada, kao što smo već ranije rekli, u vrijeme Hekim-oglu Ali-paše. Pred tursko-austrijski rat 1736. taj paša se našao u vrlo teškom položaju: da hitno organizuje otpor neprijatelju iako za to nije imao saglasnost centralne vlasti. Tu situaciju je mogao riješiti samo složnom saradnjom sa bosanskim ajanima i čitavim muslimanskim stanovništvom Bosne. Stoga je on hitno sazvaio sve bosanske prvake (ajane) u Travnik da se sa njima dogovori o pružanju otpora Austrijancima, u čemu je naišao na njihov jednodušan pristanak. To savjetovanje spominje i naš ljetopisac Lašvarin, koji na jednom mjestu u svom Ljetopisu kaže da je Ali-paša pozvao svu bosansku gospodu „na više”.⁷⁸⁹

Savjetovanja te vrste bilo je u znatnom broju i kasnije. Ona su održavana, kao što ćemo vidjeti, samo u vrijeme ratova Turaka sa Rusima (1768—1774) i Austrijom (1789—91), kao i za vrijeme prvog srpskog ustanka. To vidimo iz ostalih podataka koje je naveo Muvekit — a koje ćemo citirati prema Bašagiću, jer ih je on u svojoj *Kratkoj uputi* spomenuo istim redom kao i Muvekit — kao i iz neobjavljenih i objavljenih autentičnih turskih dokumenata.

Sva savjetovanja bosanskih ajana i vezira koja spominje Bašagić izuzev dvaju bila su održana povodom mobilizacije vojske i obezbijeđenja različitih potreba za vojsku. Tako za vrijeme tursko-austrijskog rata (1736—39), osim već spomenutog savjetovanja, Bašagić spominje još dva. Na jednom je za komandanta vojske od 5.000 ljudi bio određen Mehmed-kapetan sa zadatkom da ide u pomoć Užičanima,⁷⁹⁰ a na drugom je odlučeno da se organizuje vojni pohod na Crnu Goru.⁷⁹¹

Za vrijeme tzv. dubičkog rata (1788—1791) Bašagić spominje takođe slična savjetovanja.⁷⁹² To isto čini za vrijeme prvog srpskog ustanka,⁷⁹³ kao i za vrijeme tursko-ruskog rata pred jedrenski mir 1829. godine.⁷⁹⁴

Kao što je rečeno, sva savjetovanja, izuzev dva, koja spominje Bašagić održana su s ciljem mobilizacije bosanskih zaima, spahija, janjičara i ostalih muslimana sposobnih za oružje radi odbrane granica Bosne, ili radi njihovog slanja na druga ratišta. Jedno savjetovanje bilo je posvećeno razgraničenju između Turske i Austrije 1784. godine. Tim povodom je sultanov izaslanik (mubašir Ahmed-aga) po nagovoru tadašnjeg bosanskog vezira Silahdar-Abdulah-paše, pozvao, navodno, sve ajane Bosanskog pašaluka da ispita njihova mišljenja o modalitetima razgraničenja. Tada su ajani odlučno ustali protiv zahtjeva Austrije i uputili u tom smislu mahzar Porti.⁷⁹⁵ Drugi slučaj odnosi se na privremeni izbor muselima (zamjenika) iznenada umrlog bosanskog vezira Mustafapaše Smailpašića (1806). Kada je umro taj vezir, sastali su se u Travniku prisutni kapetani, ulema i mirimirani i postavili za zastupnika bosan-

⁷⁸⁹ Lašvarin, *Ljetopis*, 75.

⁷⁹⁰ Bašagić, *Kratka uputa*, 96.

⁷⁹¹ Bašagić, n.d., 99.

⁷⁹² Bašagić, n.d., 109, 112, 114, 115.

⁷⁹³ Bašagić, n.d., 120, 123, 124.

⁷⁹⁴ Bašagić, n.d., 138.

⁷⁹⁵ Bašagić, n.d., 110.

skog vezira umrlor vezira ćehaju Ibrahim-Rašid-agu dok ne stigne novi vezir.⁷⁹⁶

Primjera radi navodimo nekoliko podataka o sazivanju na savjetovanje u Travnik iz neobjavljenih dokumenata, koje smo pronašli u našim arhivima.

Jednom bujruđijom od 23. aprila 1770. godine (vrijeme tursko-ruskog rata 1768—74), koja je upućena kadijama, ajanima i ostalim prvacima Mostara i Blagaja, bosanski Divan je naredio da u Travnik hitno dođu po dva ili tri istaknuta i iskusna čovjeka između ajana, iskusnije uleme i aga. Dalje je konkretno naređeno da u Travnik dođu ajani Ahmed-beg i Mahmut-aga i ostali opunomoćenici naroda.⁷⁹⁷

Jednom bujruđijom iz 1790. godine (vrijeme tursko-austrijskog rata), koja je bila upućena stolačkom i ljubinjском kadiji i uglednim ljudima, naređeno je da u Travnik na dogovor (savjetovanje) radi mobilizacije vojske, njenog snabdijevanja i drugih poslova oko te vojske iz stolačkog kadiluka dođe stolački kapetan, a od ostalih uglednih ljudi Šarić Hasan-beg, Brković Husein, Behmen hadži Mahmut i Kapić Bešir-aga; iz ljubinjskog kadiluka su pozvani šeherski ćehaja hadži Alija, Serdarević Mustafa-aga, trebinjski kapetan, Arslanbegović Ibrahim i dizdar Osman-aga.⁷⁹⁸

Bujruđijom od 17. decembra 1789. (austro-turski rat) upućenom sarajevskom kadiji, janjičarskom agi, muftiji grada Sarajeva, ostaloj ulemi, muteselimu, agama serdengedždija i bajraktara i ostalim uglednim i iskusnim ljudima, u smislu carskog fermama, naređeno je da dođu u Travnik radi dogovora i savjetovanja o mjerama odbrane.⁷⁹⁹

Drugom jednom bujruđijom od 17. decembra 1805. godine pozvani su Hajrić Muhamed Scid-efendija, sarajevski muftija, Mutevelić Mustafa-efendija i drugi učeni ljudi da dođu u Travnik radi vijećanja o pitanju pobune raje u Morači i Drobnjaku, na koju je trebalo da se, u smislu carskog fermama, pošalje mirimiran Sulejman-paša sa vojskom da pokori i umiri pobunjenike.⁸⁰⁰

Iz jedne bujruđije koja je upućena kadijama svih kadiluka Hercegovackog sandžaka, alajbezima i njihovim zastupnicima, svim zaimima i timarlijama, saznajemo da je u Travniku održano savjetovanje 1829. godine u kome su učestvovali svi mirimirani, muftije i ostala ulema, članovi Divana, alajbezi iz sva četiri sandžaka Bosanskog pašaluka, muteselim, kapetani, ajani i ostali službenici bosanskog vilajeta. Na savjetovanju je pročitan ferman u kojem je istaknuto da su Rusi napali tursku državu i naređeno svim pobrojanim funkcionerima da pomognu mobilisati Bosance i poslati ih na određena ratišta. Sa tim su se prisutni složili i obavezali da će odmah u svojim mjestima mobilisati vojsku i poslati je na određena zborna mjesta: za Bosanski sandžak — u blizini Rogatice, za Kliški sandžak — u Radostovu, za Hercegovacki sandžak — u blizini Čajniča, a za Zvornički — u blizini Goražda.⁸⁰¹

⁷⁹⁶ Bašagić, n.d., 120.

⁷⁹⁷ OIS, sidžil br. 56, str. 13.

⁷⁹⁸ OIS, sidžil, br. 29, str. 12.

⁷⁹⁹ GHBb, sidžil br. 31, str. 94.

⁸⁰⁰ GHBb, sidžil br. 45, str. 74.

⁸⁰¹ OIS, sidžil br. 7, str. 7.

Više podataka o sazivu bosanskih ajana na savjetovanja u Travnik u vrijeme prvog srpskog ustanka nalazimo u objavljenim turskim dokumentima u zbirci Šejh-Sejfudina Kemure: Prvi Srpski ustanak pod Karađorđem.⁸⁰² Sva u tim dokumentima spomenuta savjetovanja, izuzev jednog, koje je spomenuo i Bašagić, bavila su se pitanjima mobilizacije vojske, njenog snabdijevanja i slanja na razne frontove.⁸⁰³

Nešto iscrpnije citiranje sačuvanih izvora o savjetovanjima bosanskih vezira sa bosanskim ajanima učinjeno je sa namjerom da se ukaže na predmet tih savjetovanja i da se utvrdi ko je sve pozivan na savjetovanja, što u dosadašnjoj literaturi nije učinjeno, iako su ta savjetovanja prikazivana kao ajansko vijeće, tačnije, definisana kao odlučujući faktor u političkom životu Bosne u XVIII stoljeću.

Citirani izvori daju mogućnost da se odgovori i na pitanje sastava učesnika savjetovanja. Oni ukazuju na to da je skup prisutnih lica na savjetovanjima bio vrlo šarolik i da nikada nije bio tačno određen. U savjetovanjima su učestvovali, pored redovnih članova Divana (erkani *ayâlet*), starješine spahijske i janjičarske organizacije, predstavnici uleme, ajani i kapetani i još neki iskusniji ugledni ljudi. Konkretno, u savjetovanjima su učestvovali: članovi vzirovog Divana (erkani *âyâlet-erčan*), sandžak-begovi, alajbegovi, muteselimi, kapetani, janjičarske age, istaknutije spahije, kadije, muftije, ajani i ugledni ljudi (vucuh *ehâli*), koji su imali uticaja na široke slojeve naroda.⁸⁰⁴

Naravno, sva pobrojana lica su mogla katkada da se nađu na savjetovanju. Sasvim je vjerovatno da je bilo savjetovanja u kojima nisu učestvovali svi. Katkada se vezir savjetovao samo sa članovima svoga Divana i s onim velikašima koji su se u tom momentu nalazili u Travniku.⁸⁰⁵ To se dešavalo obično onda kada bi najveći broj ajana bio negdje na frontu.

Mnogo češće se vezir savjetovao samo sa članovima svog Divana, koji se u izvorima nazivaju *erkani ayâlet* (stubovi provincije). O takvim savjetovanjima sačuvao se u izvorima češći spomen nego o širim savjetovanjima. Održavana su o svim važnijim pitanjima od interesa za tursku vlast, kao što su postavljanje raznih funkcionera (muteselima, npr.), određivanje visine izvanrednih nameta u korist bosanskog vezira, oslobađanje raznih lica od tih nameta itd. Ta savjetovanja su još odranije praktikovana, a spominju se češće već u XVII stoljeću.⁸⁰⁶

Savjetovanja bosanskih vezira sa bosanskim ajanima imala su karakter dogovora o raspoređivanju tereta na pojedine kadiluke, a poglavito o određivanju kontigenata vojnika po kadilucima i rasporedu tereta ishrane, prijenosa i smještaja vojske. Sve to vršeno je u smislu konkretnih zapovijedi sultana i vezira, koji je po sugestijama sultanovih naredaba bio dužan da sazove sve odgovorne ličnosti Bosanskog pašaluka da se sa njima dogovori i da im izda naređenja. U tom smislu ta savjetovanja (izuzev prvo savjetovanje za vrijeme Hekim-oglu Ali-paše) nisu bila pozvana da odlučuju o tome hoće li se nešto učiniti ili ne, hoće li se preduzeti neka akcija ili neće. Njima se vezir služio samo za to da

⁸⁰² Kao u bilješci 781.

⁸⁰³ Kemura, Prvi srpski ustanak, 23, 24, 34, 35, 37, 38, 39, 54, 83, 128, 167.

⁸⁰⁴ Kao u bilješkama 797—803.

⁸⁰⁵ Primjera radi usporediti: Bašagić, n.d., 110, i Kemura, n.d., 69.

⁸⁰⁶ Usporediti: Bašagić, n.d., 64. i dalje.

bi, povezujući sve uticajne pojedince, obezbijedio efikasnije sprovođenje jedne akcije koja je započinjala od sultana ili od samog vezira. Dakle, akcije koja je započinjala na drugom mjestu, a ne na samom savjetovanju. Ajani su morali da pomognu veziru svojim savjetima, svojim iskustvom i svojom ličnom aktivnošću da se zamišljene akcije uspješnije ostvare, i što je najvažnije — da pruže garanciju za sprovođenje naredaba viših organa u svojim kadilucima.

Prema tome, opisana savjetovanja vezira s ajanima nisu imala, po našem mišljenju, karakter nekakvog organa vlasti, organa koji je odlučivao o suštini pitanja o kojima je tamo diskutovano. Ti skupovi su bili samo pomoćnog, savjetodavnog karaktera i služili kao instrument za prenošenje naredaba sultana na njegove podanike. S obzirom na njihovo poznavanje stanja ljudstva i materijalnih mogućnosti, kao i raspoloženja naroda u njihovim krajevima, učesnici savjetovanja su pozivani da kao stručna lica daju podatke o snazi svog kraja i raspoloženju tamoshnjeg stanovništva. Osim toga, pošto su savjetovanja održavana uglavnom samo u ratno doba, kada je ratna situacija zahtijevala hitno organizovanje većih odreda i određivanje posebnih komandanata iz reda najsposobnijih i najuglednijih ajana, s obzirom na to da veziri nisu uvijek bili upoznati sa stvarnim stanjem u Bosanskom pašaluku, trebalo je da im savjetovanja pomognu da odrede najpogodnije ličnosti za komandante narodne vojske.⁸⁰⁷ Najzad, dobivajući konkretna zaduženja i naredenja za sprovođenje sultanovih i vezirovih naredaba, učesnici savjetovanja, svojim prisustvom i svojim učešćem u dogovoru, trebalo je da preuzmu na sebe obaveze da će djelovati u smislu ispunjavanja postavljenih zadataka na najbolji mogući način.

Prema tome, sva ta savjetovanja pružaju više sliku ratnog vijeća, na koje su dolazili povremno viši i niži vojni komandanti, na čelu sa formalno najvišim (bosanskim veziirom), nego nekog političkog tijela, koje je usmjeravalo i ograničavalo vezirovu vlast. U stvari nije bilo ni potrebno da se ta vlast ograničava nekim vijećem velikaša. Bosanski vezir je bio više ograničen svojom nemoći, jer nije posjedovao vlastite snage da se odupre samovolji i protivzakonitim postupcima feudalnih velikaša, osobito u drugoj polovini XVIII stoljeća, nego nekim zajedničkim djelovanjem bosanskih ajana, a napose nekom njihovom svjesnom zajedničkom akcijom. Za vezira je bilo važno da uredno dobija svoj dio taksita i da pomoću ajana obavlja kako-tako svoju vojnu funkciju, u uslovima opšte nemoći centralne vlasti. I u tome je on, može se slobodno reći, uglavnom uspijevao. S druge strane, bosanska feudalna oligarhija, zadovoljna uspješnim ostvarivanjem svoje vlasti u razmjerama kadiluka, ni sama nije imala uvijek potrebe (pogotovu u uslovima postojanja prećutnog saveza o zaštiti postojeće ravnoteže među ajanima) da razvija nekakve zajedničke akcije, izuzev u slučajevima kad vezir povrijedi neko njeno pravo. Uostalom u feudalnoj anarhiji, koja karakteriše — u osnovu — i stanje u Bosni u drugoj polovini XVIII stoljeća, teško se može govoriti o nekakvim zajedničkim političkim akcijama ajana koje bi imale šire razmjere. Takve akcije bosanskih ajana ne osjećaju se sve dok se nije javio pokušaj ukidanja kapetanija, kapetanstva i ajanstva tridesetih godina XIX stoljeća.

⁸⁰⁷ Kao u bilješki 804.

Poslije svega što je o savjetovanju bosanskih ajana i vezira rečeno, može se zaključiti da je takav način izvršavanja važnih državnih poslova bio izazvan neodložnim potrebama nametnutim određenim trenutkom u situaciji u kojoj je za rješavanje takvih problema stari sistem bio nedovoljan i neefikasan. Ranije, u vrijeme odlučnog djelovanja klasičnih osmanskih ustanova, bilo je moguće sultanu i veziru sprovesti sve mjere bez savjetovanja sa širim krugom predstavnika vladajuće klase i bez ikakvog oslonca na druge faktore izvan onih koji su djelovali u tadašnjem mehanizmu osmanske carevine. Međutim, novo stanje, koje je nastalo koncem XVII stoljeća, nalagalo je iznalaženje drugačijih rješenja, od kojih jedno predstavlja i maločas opisani način savjetovanja o efikasnom izvršavanju vojnih akcija.

Samo u tom svjetlu, po našem mišljenju, treba gledati na pojavu savjetovanja bosanskih vezira sa bosanskim ajanima u važnom pitanju uspješnog organizovanja zaštite granica Bosne i uopšte turske države. Tu pojavu ne treba uzeti nipošto kao nešto strogo specifično za Bosnu, iako su, vjerovatno, s obzirom na jako istureni položaj Bosne u turskoj državi i s obzirom na posebna prava i obaveze bosanskim muslimana, ovakvi skupovi u Bosni daleko više i češće praktikovani nego u drugim provincijama turske države.

Da je slična savjetovanja trebalo da se održavaju i u drugim provincijama turske države, može se zaključiti iz sačuvanih turskih dokumenata. Tako, npr., u nekim carskim fermanima upućivanim vlastima u Rumeliji povodom vojnih akcija i angažovanja ajana u njima, naređuje se tamošnjim vezirima (kao i bosanskom veziru) da se radi uspješnijeg izvođenja akcije posavjetuju sa tamošnjim vojnim komandantima i ajanima i da zajedno sa njima rasporede teret mobilizacije i ostalo.⁸⁰⁸ U kojoj su mjeri takva savjetovanja stvarno praktikovana, iz tih carskih naredaba se tačno ne vidi. Pretpostavljamo da je to morao biti slučaj, jer veziri nisu bili u stanju u XVIII stoljeću vršiti mobilizaciju ni u jednoj provinciji bez jače saradnje s ajanima, zbog čega su se sa njima morali dogovarati.

Na osnovu sačuvanih podataka teško se može sa sigurnošću tvrditi da su slična savjetovanja praktikovana i u mirno doba. Stoga nam se čini da se može teško govoriti o nekakvim „redovnim zasjedanjima” — ajana i kapetana u ajanskom vijeću koje spominje Kreševljaković.⁸⁰⁹ Oslanjajući se na Bašagića,⁸¹⁰ Kreševljaković je tvrdio da je dan redovnog zasjedanja ajanskog vijeća uvijek bio treći dan ramazanskog bajrama, „što zna i jedna narodna pjesma”.⁸¹¹

Sasvim je moguće prihvatiti činjenicu da su za vrijeme bajramskih praznika dolazili u Travnik kapetani i neki drugi pojedinci iz Bosne da se poklone bosanskom veziru i da su tom prilikom bili vezirovi gosti, te da su s njim u takvim prilikama raspravljali i o pitanjima koja su se ticala njihovog kraja, pa i čitave Bosne. Ali takvi neformalni sastanci nisu imali oblik redovnih političkih skupština. Jer, da su to bili, morali bi se u izvorima o njima sačuvati bilo kakvi tragovi, kao što su se očuvali tragovi ranije spomenutim savjetovanjima u ratnim prilikama. Pa-

⁸⁰⁸ Makedonija, Turski dokumenti, I, 62, 83, 123, 125.

⁸⁰⁹ Kreševljaković, Kapetanije. Isti, Husein kapetan.

⁸¹⁰ Bašagić, n.d., 143.

⁸¹¹ Kreševljaković, Kapetanije, 57.

da u oči činjenica da savjetovanja nisu održavana ni o tako važnim pitanjima kao što je, npr., raspored doprinosa (taksit) u korist bosanskog vezira.

Najvjerojatnije je pretpostaviti da su kapetani, kao podređeni vezirovi funkcioneri, dolazili tih dana na vezirov dvor u kurtoaznu posjetu i da su mu tom prilikom predavali neke darove, kao i poreze koje su za njega ubirali. Isto tako je vjerovatno da su tom prilikom dobivali od vezira, kao glavnog komandanta svih snaga u provinciji, neka naređenja, ali o nekom vršenju skupštinskih prava takvih skupova teško se može govoriti.

Sličan običaj poklanjanja ajana i kapetana veziru praktikovan je redovno i prilikom dolaska u Bosnu svakog novog vezira. Taj čin predstavljao je akt kurtoazije i predstavljanja veziru, što treba uzeti kao sasvim normalnu stvar. Takvo predstavljanje nižih funkcionera višem ne može se, po našem mišljenju, smatrati nikakvim vijećem, premda su takvi skupovi mogli imati za predmet i neke službene (političke) razgovore.

Vezirovi su dočekivali tamošnji glavari i u drugim provincijama, bez obzira na to da li se radilo o ajanima ili o nekim drugim glavarima, pa to nije bio nikakav specifičan sastanak tamošnjeg vijeća, niti je ta pojava bila karakteristična samo za Bosnu. Taj običaj je svojevremeno praktikovan na čitavom području carevine pa čak i u Srbiji, gdje su, npr., nahijski i drugi knezovi bili obavezni da se poklone veziru i da mu se predstave.⁸¹² S druge strane, takvi skupovi svih uglednih ljudi čitavog pašaluka bili su još od davnina uobičajeni u vezi s objavljivanjem sultanovih naredaba (fermana), koje su upućivane cjelokupnom narodu i u kojima je traženo da se dobro vlada ili se od stanovnika zahtijevala neka materijalna žrtva. Pred takvim uglednim skupovima vezir bi otvarao i čitao takve sultanove zapovijedi i naređivao prisutnim velikašima da se založe za njihovo ostvarenje.⁸¹³

Kada se uzme u obzir sve što smo rekli o prirodi i karakteru savjetovanja bosanskih ajana sa bosanskim vezinom, onda se vidi koliko su neodržive teze nekih naših historičara koji su takva savjetovanja podizali na stepen nekog stalnog organa vlasti ili stalnog savjetodavnog organa bosanskog vezira s odlučujućim uticajem, koji su oni označili zvučnim imenom ajansko vijeće (medžilisi ajan). Još manje se može prihvatiti tvrđenje profesora Čulinovića, koji je smatrao da se ajansko vijeće iz savjetodavnog organa bosanskog vezira razvijalo sve više u „faktor vlasti”, putem koga se organa „naročito očitavao bosansko-hercegovački oligarhijski partikularizam”.⁸¹⁴

Međutim, iako se ne može govoriti o tome da su spomenuta savjetovanja predstavljala faktor koji je predstavljao jaku vlast, mora se ipak priznati činjenica da su imala važan politički značaj, jer su učvršćivala svijest bosanskih ajana o njihovoj važnosti. Savjetovanja nisu, doduše, donosila odluke o bitnim pitanjima, već je trebalo da daju odgovor na pitanje na koji način je moguće pristupiti najuspješnijem ostvarivanju carskih naredaba o mobilizaciji vojske. Sama činjenica, međutim, da se

⁸¹² Prota Matija Nenadović, *Memoari*.

⁸¹³ Bašagić, n.d., 133.

⁸¹⁴ Čulinović, n.d., 296.

važne sultanove naredbe nisu sprovodile mimo dogovora s ajanima, ako ništa drugo, obezbjeđivala je suzbijanje eventualnih zloupotreba koje bi mogao počinuti bosanski vezir. Jer, ako savjetovanja ajana nisu meritorno odlučivala o postavljenim zadacima, ona su bila od značaja stoga što su onemogućavala veziru da mimo znanja ajana, na svoju ruku, sprovodi svoje neke lične naredbe, koje bi bile, eventualno, suprotne naredbama centralne vlasti. Nekada veziri nisu imali potrebe za sličnim savjetovanjima, ali su ona u XVIII i XIX stoljeću bila ponekad nužna, a za bosanske ajane i sve stanovništvo mogla su biti i korisna, jer su ajani, poznavajući najbolje prilike u svom kraju, mogli da utiču na donošenje pravilnijih rješenja, barem u načinu ostvarivanja postavljenih naredaba. Ukoliko pak ajani nisu mogli uvijek odlučno djelovati putem tih savjetovanja, oni su mogli da se međusobno lakše dogovore o preduzimanju akcija protiv vezira pisanjem zajedničkih mahzara sultanu protiv vezira, koji su često imali pozitivno dejstvo.⁸¹⁵ Značaj savjetovanja ogleđa se i u tome što su ona, s jedne strane, pružala garanciju bosanskom veziru da će postavljeni zadaci biti obavljani barem približno na zadovoljavajući način, dok su njihovim učesnicima, s druge strane, jačala lični prestiž i učvršćivala njihovo uvjerenje o njihovoj nužnosti. To je, dalje, moglo da ima izvjestan uticaj na jačanje samovolje ajana i da ih podstakne na povremenu neposlušnost bosanskom veziru, pa čak i centralnoj vlasti, što postaje naročito čestom pojavom za vrijeme i poslije prvog srpskog ustanka.

Prema tome, mogli bismo sumirati značaj savjetovanja bosanskih vezira s ajanima konstatacijom da su ta savjetovanja, pored toga što je trebalo da utiču na efikasnije ostvarivanje određenih sultanovih naredaba i na njima zasnovanih vezirovih bujruldiya, isto tako stajala na putu eventualnim zloupotrebama koje bi mogli počinuti bosanski veziri. Kako u prvom, tako i u drugom slučaju značaj savjetovanja bio je velik. Uza sve to, teško bismo se mogli složiti sa mišljenjem da su ta savjetovanja imala velik značaj u formulisanju neke posebne politike bosanskih ajana, iako bez njih „bosanski veziri nisu mogli preduzeti ništa na svoju ruku”.⁸¹⁶

Mislimo da se samo iz opisanih aspekata može uslovno usvojiti termin ajansko vijeće za savjetovanja bosanskih ajana sa bosanskim vezirom. To, po našem mišljenju, nije bio nikakav organ vlasti bosanskih ajana, već su to bili ad hoc sazivani skupovi svih odgovornih lica Bosanskog pašaluka radi dogovora o uspješnom ostvarivanju važnih, poglavito vojnih akcija, bilo da se radilo o akcijama izvan Bosne, bilo o akcijama na granicama Bosne. Uspješno ostvarivanje tih akcija moguće je bilo sprovesti u XVIII stoljeću samo uz pomoć lica koja su imala odlučujući uticaj u kadilucima, a to su bili ajani. Kako su oni u Bosni bili većinom zadovoljni postignutim stepenom vlasti u kadilucima, ne osjećajući skoro nikakvu konkurenciju, njih je bilo relativno lako angažovati pozivom na zajedničke akcije, koje su značile i predstavljale zalogu za očuvanje i njihovog gospodstva. Te su akcije bile najčešće vrlo uspješne i zato je u Bosni bilo moguće održati relativno veći broj savjetovanja ajana, što, izgleda, nije bio slučaj u drugim provinci-

⁸¹⁵ Bašagić, n.d., 91, 104. i dalje.

⁸¹⁶ Bašagić, n.d., 128.

jama, u kojima je ajanluk sticao obilježje užasno razornog dejstva usled težnje pojedinaca da, suprotno željama centralne vlasti, zavladaju čitavim provincijama na apsolutistički način. Zato u tim provincijama u drugoj polovini XVIII stoljeća i nije bilo neke potpunije jednodušnosti ajana s akcijama centralne vlasti, u čemu je takođe trebalo da posreduju tamošnji veziri, zbog čega nije ni bilo onakve uspješne saradnje tih dva-ju faktora kao što je to bio slučaj u Bosni.

Kada fizionomija ajanskog vijeća ne bi bila onakva kakvom smo je prikazali, odnosno kada bi to bio organ kakav su zamišljali neki naši istoričari, onda bi se ajansko vijeće moglo označiti staleškom skupštinom bosanske feudalne oligarhije. Takav zaključak, međutim, bio bi netačan, jer sadržaj savjetovanja ne daje osnova za njega. Kada bi ajansko vijeće imalo više uticaja na ostale važne državne poslove, kao što su: razrezivanje nameta, suđenje, učešće u naredbodavnoj vlasti vezira i sultana, onda bi ono imalo sličnosti s feudalnim staleškim skupštinama (saborima). Vijeće ajana, međutim, nije bilo dotle stiglo, iako je u njemu bila sadržana potencijalna mogućnost da to postane, na isti način na koji je postojala težnja bosanskih i drugih ajana da potpuno feudaliziraju ajansku funkciju i tako postanu skoro nezavisni feudalni glavari u kadilucima. Tu tendenciju, kao što je poznato, sasjekao je Mahmut II u svom obračunu s ajanima iskorjenjivanjem ajanluka u toku prvih decenija XIX stoljeća.

5. KRAJ BOSANSKO-HERCEGOVAČKIH AJANA

Premda su bosanski ajani daleko više od mnogih ajana u drugim provincijama turske države bili privrženi sultanu i izvršavali njegove najvažnije naredbe, njihovo neosporno gospodstvo u kadilucima, česta samovolja na granici, kao i povremeni međusobni obračuni, smetali su sultanu Mahmutu II da obezbijedi puni autoritet centralne vlasti na čitavom području države i da potčini svojoj volji djelovanje feudalnih oligarha u svim pitanjima. Stoga je Mahmut II ubrzo poslije stupanja na prijesto i poslije saniranja nekih unutrašnjih i spoljopolitičkih problema počeo da se obračunava sa samovoljnim ajanima, prvo u Rumeliji i Anadoliji, a zatim i u drugim krajevima. Ostvarenju takvih težnji suprotstavili su se svi ajani, pa i bosanski, zbog čega je Mahmut II bio prisiljen da u krvi uguši njihov otpor, da fizički uništi najopasnije ajane u svojoj državi. Uz velike napore u tome je i uspio lišivši života mnoge ajane u Rumeliji i Anadoliji, a kasnije i u Bosni. Samo, u odnosu prema stanju u drugim provincijama, u vremenu i načinu konačnog sultanovog obračuna sa bosanskim ajanima postoje takođe izvjesne specifičnosti.

Sultan Mahmut II počeo je tek dvadesetih godina XIX stoljeća da ostvaruje i u Bosni, u drugim krajevima ranije započetu, akciju fizičkog uništavanja najsilnijih ajana. Premda je i ranije bilo obračuna sa bosanskim ajanima, prvi početak uništavanja bosanskih ajana u Bosni pada u vrijeme kratkotrajne uprave vezira Dželal-paše Bosanskim pašalukom. U toku dvije i po godine svoje strahovlade (od marta 1820. do novembra 1822. godine) u Bosanskom pašaluku Dželalpaša je lišio života desetinu bosanskih ajana, među kojima: Bećir-pašu, pljevaljskog

muslima, Drndu alajbega, Ibrahim-bega Prijepoljca, Hadži-Salih-bega Srebrenicu, Kulin-kapetana, Mehmed-bega Bajbuta, Alaj-bega Petrovca, Krupu kapetana, Derventa-kapetana, Maglaj-kapetana, Šejh-Ilhamiju Žepčaka, dok je u progonstvo poslao bihačkog kapetana, kapetane Ostrošca i Sanskog Mosta. Neki bosanski ajani, u strahu pred razjarenim Dželalom, morali su privremeno napustiti tlo Bosanskog pašaluka.⁸¹⁷

Prva etapa uništavanja najistaknutijih bosanskih ajana, koja je započeta Dželal-pašinim djelovanjem morala je biti uskoro prekinuta zbog teškog stanja u kome se Turska našla usljed zapleta u grčkom pitanju. Stoga je konačni obračun s bosanskim ajanima odgođen za kasnije, povoljnije vrijeme.

U procesu uništavanja ajana uopšte sultan je vodio politiku postepenog uništavanja prvo moćnih, pa tek onda manje opasnih ajana. Ta politika bila je uslovljena naročito činjenicom da sultan u početku nije imao drugih mogućnosti da se radikalno obračuna sa tim svojim opasnim neprijateljima. Da bi ostvario svoj cilj uništenja ajana, sultan je vrlo često stvarao smutnje među samim ajanima, huškajući jedne protiv drugih, i koristeći se njima za njihovo uništavanje. Prvenstveno je organizovao uništavanje najopasnijih, najuticajnijih ajana u jednom kraju, privremeno štedeći slabije, manje opasne ajane, da bi i njih u pogodnom trenutku pacificirao. Time je stvarao iluziju kod nekih ajana da će ih poštediti, čime je otupljivao njihovo protivdejstvo, koristeći se njima vrlo često za ostvarenje svojih vlastitih ciljeva. Ta opšta sultanova taktika primjenjivana je i u Bosanskom pašaluku.

Međutim, uništavanje ajana u Bosni bilo je iz više razloga otežano. Prvo, veliki broj nosilaca ajanske funkcije u Bosni bili su nasljedni kapetani, koje je teško bilo pomjeriti s njihovog mjesta a da se oštro ne poremete stari običaji još od ranije zakonima turskih sultana sankcionisani. Drugo, razorno djelovanje bosanskih ajana bilo je nešto slabije od djelovanja njihovih staleških drugova u drugim provincijama, što je umanjivalo opravdanost surovijih sultanovih akcija u Bosni i uopšte opravdanost uništavanja ajanluka u toj provinciji. I najzad, Bosanski pašaluk bio je granični pašaluk, čiju su odbranu obezbjeđivali sami Bosanci, što nije dozvoljavalo sultanu nikakvu brzopletost i nepromišljenu akciju, koja bi mogla da ima dalekosežne negativne posljedice. Stoga je sultan morao sa bosanskim ajanima postupati daleko opreznije nego u drugim slučajevima, čak i onda kada je odlučio da se sa njima definitivno obračuna.

Taktika opreza u obračunu sa bosanskim ajanima najbolje se vidi iz jednog slučaja koji se odigrao u Bosni poslije prvog jačeg udarca po bosanskim ajanima što ga je izveo okrutni Dželal-paša. Ovaj paša jc, obračunavajući se sa nekim kapetanskim porodicama u Krajini, išao tako daleko da je oduzeo tri kapetanije (bihačku, ostrovičku i kapetaniju u Sanskom Mostu) njihovim zakonskim uživaocima i dodijelio ih drugim licima, što je bilo potvrđeno posebnim carskim fermanom.⁸¹⁸ Po svoj prilici pod pritiskom kapetanskog javnog mnijenja, taj prvi udarac po načelu nasljeđivanja kapetanija morao je biti uskoro ispravljen.

⁸¹⁷ Bašagić, n.d., 131.

⁸¹⁸ Kreševljaković, Kapetanije, 106, 187, 199.

Tim prije što Mahmut II nije još tada bio počeo da dira u postojeće stanje feudalnih odnosa. Da bi umirio savjest ostalih kapetana, koji su, izgleda, pokazali otvoreno nezadovoljstvo zbog tog akta, sultan je ubrzo opozvao raniji ferman i izdao novi, kojim je povratio oduzete kapetanije njihovim zakonskim uživaocima.⁸¹⁹ To je, svakako, bio taktički potez kojim je trebalo privremeno stišati nezadovoljstvo bosanskih ajana i povratiti im vjeru u nepovredivost njihovih od davnina zagaran-tovanih prava.

Tim potezom sultan je uspio da potpuno umiri bosanske ajane, da neutrališe eventualne njihove akcije do početka konačnog i otvorenog obračuna, koji će uslijediti početkom četvrte decenije XIX stoljeća. Koliko su bosanski ajani bili mirni i uljuljkani u svojoj vjeri o nepovredivosti svojih prava i svog položaja, poslije izvjesnih prijateljskih sultanovih akata, pokazuje i primjer njihovog pasivnog držanja u odnosu prema surovom obračunu sultanovih snaga sa bosanskim, naročito sara-jevskim janjičarima, koji su otvoreno ustali protiv ukidanja janjičar-skog odžaka.⁸²⁰ Ne samo da bosanski ajani nisu tada ni prstom maknuli u korist progonjenih janjičara već su, štaviše, neki njihovi najuticajniji predstavnici direktno pomagali Portinog izaslanika Abdurahman-pašu u ugušivanju janjičarskog otpora. U tome su se naročito istakli Ali-beg Fidahić i kasniji vođa bosanskih ajana protiv centralne vlasti (protiv zavođenja reformi) Husein-kašetan Gradašćević, dok su se ostali držali manje više po strani.⁸²¹ Ta okolnost ukazuje koliko na postojanje dubokog jaza između ajana i janjičara, jaza koji je produbljivan njihovim različitim društvenim položajem, razlikom između feudalaca (begova) i muslimanskih srednjih i sitnih gradskih slojeva, toliko i na iluzije ajana da će svojim pasivnim držanjem, kao vladajuća klasa, zadržati svoje stare pozicije i očuvati prava stečena putem ajanluka.

Koliko je još u to doba bio jak uticaj centralne vlasti na bosanske ajane, pokazuje i činjenica da su bosanski ajani sa daleko više oduševljenja i podaničke privrženosti u poređenju s ajanima u drugim tur-skim provincijama prihvatili sultanaov poziv da pođu u rat protiv Rusa, zbog čega su od sultana, mimo ostalih ajana, dobili posebnu zahvalu u mjesecu junu 1829. godine.⁸²²

Četvrtu deceniju XIX stoljeća u istoriji Turske obilježava posljed-nji odlučujući nastup centralne vlasti u sprovođenju reformi u vojsci i administraciji, koji je praćen uništavanjem ostataka ajanstva u pro-vincijama. Tada su, u posljednjoj fazi toga obračuna, došli na red i bo-sanski ajani.

Već poslije ugušivanja otvora janjičara u Sarajevu, sultanovi pred-stavnici u Bosni, bosanski veziri, pokušavaju da zasade reforme vojske i temelje novoj vojnoj organizaciji mobilizacijom svih vojnih obveznika muslimana na novim osnovima, na osnovima modernog vojnog regruto-vanja suprotnog feudalnim običajima. Reformu vojske slijedila je re-forma državne uprave. Obje te mjere činile su, praktično, nepotrebnim dalje postojanje bosanskih ajana i kapetana kao ranijih osnovnih karika vojno-civilne vlasti u kadilucima. Naravno, time nije bila dovedena u

⁸¹⁹ OIS, sidžil br. 59, str. 18.

⁸²⁰ O tome: kod Kreševljakovića, Husein kapetan.

⁸²¹ Isto, 5—6.

⁸²² Isto.

tanje mogućnost potpunog likvidiranja uticaja ajana na vlast, već mo njihovo drukčije postavljanje prema vlasti — pretvaranje dotadšnjih svemoćnih, polunezavisnih glavara u obične državne službenike vezane sa pretpostavljenim starješinama — karikama činovničke subordinacije, a ne labavog feudalnog vazaliteta.

U početku, bosanski veziri postupali su taktički. Svjesni preosjetljivosti bosanskih ajana, oni nisu odmah udarili otvoreno po korijenima anstava. Međutim, njihove mjere na planu reformisanja dviju osnovnih stanova na kojima je počivala snaga ajana jasno su ukazivale na mogućnost skore likvidacije ajanluka i ajanskog gospodstva u kadilucima. Te mjere ubrzo su izazvale opravdanu sumnju i podozrenje bosanskih ajana, ukazujući im jasno da će ubrzo doći kraj njihovoj nasljednoj vlasti kadilucima. To je kod bosanskih ajana, sasvim logično, izazvalo nemir, koji se počeo pretvarati u izvjesna strujanja u pravcu organizovanja pora bosanskih ajana zavođenju reformi.⁸²³

Prije nego što se odlučio na nasilan postupak rezanja zamršenog ajanskog čvora u Bosanskom pašaluku, sultan je pokušao da mirnim putem (sporazumno) privoli bosanske ajane, što nije, inače, običavao činiti u odnosu prema drugim ajanima, da se dobrovoljno potčine metarfozi koju im je nudio, odričući se ranijih privilegija i svrstavajući u redove prvih, u modernom smislu pravih, državnih službenika u Bosanskom pašaluku — muteselima.⁸²⁴ U želji da na to privoli bosanske ajane, on je pozvao neke njihove predstavnike na savjetovanje u Tuzli, koje je održano, kao što je poznato, pod rukovodstvom samog sultana. Tom prilikom sultan je uzaludno nagovarao bosanske ajane da miran način prihvate reforme,⁸²⁵ a kada nije u tome uspio, odlučio da oružanom akcijom sprovede svoje zamisli.

Tek pred posljednim udarcem koji je sultan namjeravao da zada bosanskim ajanima javio se onaj poznati očajnički pokušaj bosanskih ajana da silom osujete sultanovu namjeru, smatrajući da je ona uperena samo protiv njihovih privilegija već i protiv osnovnih načela muslimanske vjere, kao i bitnih interesa turske države. Oni se dižu otvoreno protiv sultana sa znatnim zakašnjenjem u poređenju sa sličnim akcijama ajana u drugim krajevima. Zakašnjeli bunt bosanskih ajana može objasniti opet specifičnostima razvoja ove ustanove u Bosanskom pašaluku. Ona se laganije probijala nego u drugim krajevima carstva, rijevala i učvršćivala se u specifičnim istorijskim uslovima u kojima nalazio Bosanski pašaluk i zato bila posljednja na udaru.

Premda su prvi put u razmjerama Bosanskog pašaluka zaigrali, ako da kažemo, samostalnu ulogu, koja je najvidnije došla do izražaja njihovom skupu u Tuzli februara mjeseca 1831. godine,⁸²⁶ ni tom likom svi ajani Bosanskog pašaluka nisu ispoljili očekivanu jedinstvenost. Sam skup u Tuzli obilježava pokušaj bosanskih ajana da pruže sredstvo da odvrata sultana od njegove akcije, pa ako se pokaže neefikasno, da ga na to prisile i oružanim otporom. Tom prilikom bosanski ajani su, kao što je poznato, izabrali za svoga vođu Husein-kapetana Gračevića, po kome je i čitav pokret dobio svoje ime. Husein-kapetan

⁸²³ Bašagić, n.d., 140.

⁸²⁴ Kreševljaković, Husein kapetan, 15 .

⁸²⁵ Isto.

⁸²⁶ Isto.

je trebalo da izražava zajedničku volju svih bosanskih ajana i da se bori za njihovu zajedničku stvar — očuvanje zajedničkog gospodstva svih ajana u razmjerama njihovih kadiluka. Zato su ga bosanski ajani kasnije izabrali za bosanskog vezira, na kome položaju se nalazio do sloma svog pokreta, kada je, ne dobivši za taj položaj sultanovu potvrdu, morao da bježi iz Bosne.⁸²⁷

Pokret Husein-kapetana Gradašćevića nije još kako treba proučen niti dovoljno rasvijetljen, zbog čega je vrlo teško donositi konačne sudove o različitim aspektima i problemima koje izučavanje tog pokreta zahtijeva. Ali na osnovu onog što se o tom pokretu zasada zna (na osnovu literature i nekih dosada nepoznatih dokumenata), može se sa sigurnošću tvrditi da je to bio pokret u prvom redu gornjih slojeva feudalne vladajuće klase u Bosni, uperen protiv sultanovih reformi, koje su imale za cilj ukidanje izuzetno povlašćenog položaja bosanskih krupnih feudalaca kao ajana. Taj pokret je, barem u početku, očigledno, imao za cilj da očuva svojevrсну konfederaciju bosanskih ajana kao političko-upravnih gospodara u kadilucima, uz puno priznanje sultanovog vrhovnog suvereniteta. Pošto su djelovanjem sultanovih namjesnika, bosanskih vezira, počev od treće decenije XIX stoljeća, izgubili vjeru u mogućnost oslonca na taj stožer njihovog okupljanja i stavljanja u zajedničku akciju, oni su zalogu očuvanja svojih pozicija i garanta svojih prava vidjeli jedino u ličnosti bosanskog vezira koji bi bio iz njihove sredine izabran, i to je bio drugi glavni cilj njihove borbe — kada su se već jednom latili oružja da uz pomoć njega odbrane svoja prava. S tim ciljem bila je saglasna većina bosanskih ajana, kao što su manje-više bili svi saglasni u tome, poslije neuspjeha njihove deputacije u Carigradu i namjeravanih sultanovnih oružanih akcija protiv njih, da je jedino pružanjem oružanog otpora, do kojeg je došlo prvo na Kosovu, moguće ostvariti taj cilj. U takvim uslovima, oni su istakli za vođu svog pokreta Husein-kapetana, kojeg su kasnije, poslije bjegstva bosanskog vezira Ali-Namik-paše,⁸²⁸ podigli na vezirsku stolicu.

Što se tiče želja bosanskih ajana u pogledu budućeg uređenja Bosanskog pašaluka, teško se može reći da su se one kretale izvan okvira ranijeg stanja. Teško se može pretpostaviti da su se bosanski ajani mogli boriti za kakvu promjenu postojećeg stanja, jer su isključivo vodili borbu za očuvanje svojih starih pozicija. Samo u tim pozicijama oni su vidjeli najbolju garantiju za očuvanje svojih privilegija, kao što su u tome, s druge strane, gledali najefikasnije oružje za očuvanje sultanovog suvereniteta nad Bosnom. Sva njihova borba imala je samo utoliko smisla ukoliko je pružala izgled za očuvanje tog starog stanja. Zato je veći broj bosanskih ajana pristao da se na čelu sa Husein-kapetanom odupre zavođenju reformi. Iz istih razloga njihov uspješni otpor, pobjedom nad sultanovim snagama na Kosovu, znatno je ublažen prvim obećanjem koje je došlo od velikog vezira Mehmed Rešid-paše, da se neće dirati u postojeće stanje stvari, odnosno da će njihovi zahtjevi upereni protiv rušenja starog stanja, pa čak i zahtjev da im Husein-kapetan bude vezir, biti usvojeni.⁸²⁹

⁸²⁷ Isto.

⁸²⁸ Isto.

⁸²⁹ Isto.

O tim zahtjevima bosanskih ajana, koji, u stvari, označavaju cilj borbe protiv sultanovih reformi — program pokreta Husein-kapetana Gradaševića, sačuvao se autentičan podatak iz pera vođe pokreta Husein-kapetana. Radi se, naime, o jednom Husein-kapetanovom pismu koje je on uputio austrijskom caru Francu marta mjeseca 1832. godine. Tim pismom Husein-kapetan je molio austrijskog cara da se zauzme za njegovu stvar kod Porte, upoznavši ga s istorijatom borbe bosanskih ajana protiv reformi sultana Mahmuta II. S tim u vezi on je u istom pismu rezimirao u pet tačaka sadržaj zahtjeva bosanskih ajana koje je njihova deputacija izložila velikom veziru Mehmed Rešid-paši. Bosanski ajani su, navodno, tom svojom predstavkom skrenuli pažnju velikom veziru na sljedeće:

1. svome pravom caru i velikom gospodaru sultanu Mahmutu oni će vječno, vjerno, hrabro i podanički služiti i priznavaće njegove zapovijedi kao i ranije;

2. sultan, međutim, ne treba da im nameće novu vjeru i novi red (Regeln), nove uredbe, koje nisu u skladu sa starim običajima (redom) i starom Muhamedovom vjerom, zbog čega se bosanski narod pobunio i ustao radije da izgubi život i imanje i prolije krv nego da prihvati novouspostavljene uredbe i religiju, koje su štetne za staru Muhamedovu vjeru i stare uredbe;

3. sultan treba im da odobri, pokloni i imenuje za vezira Bosne jednog iz njihovih redova, koji je Bosanac, da bi ostali i dalje sultanovi podanici i da bi primali njegove zapovijedi; sultan neka im ne šalje za vezire strance, koji su se svake godine izmjenjivali, da ih veziri ne bi nasiljem uništavali, a naročito njihove glave i imanje odnosili iz Bosne;

4. niko od bosanskih veleposjednika ne bi smio biti lišen svoga imanja, već treba da ga uživa kao što ga je i ranije uživao;

5. treba da ostanu na snazi i dalje njihove stare uredbe (običaji), koje postoje od davnina.⁸³⁰

Kao što se vidi, sadržaj zahtjeva bosanskih ajana u punom je skladu sa našom ocjenom pokreta Husein-kapetana Gradaševića kao pokreta s osnovnim ciljem borbe bosanskih ajana protiv centralne vlasti. Jedino četvrta tačka na izvjestan način predstavlja novinu, koja, zapravo, i nije to. Jer, tu se očigledno cilja na traženje milosti od sultana za učesnike pobune. Moli se sultan da ne kažnjava učesnike, feudalce na prvom mjestu, lišavanjem posjeda.

U svjetlu navedenih činjenica teško se može govoriti o Husein-kapetanovom pokretu kao o nekakvom široko zamišljenom autonomističkom pokretu bosanskih ajana za uspostavljanje autonomne Bosne i Hercegovine s obilježjem vazalne kneževine, kao što se to činilo izvjesnom broju naših istoričara.⁸³¹ Naši pisci koji dijele to shvatanje osnivaju, obično, svoje mišljenje na jednom izvještaju tadašnjeg guvernera Dalmacije Tomašića, koji je, ne zna se tačno na osnovu čega, opisao u

⁸³⁰ Haus-, Hof- und Staatsarchiv, In: Ottenfels an Metternich, 25. 5. 1832, Nr. 378, P. S. 2, Correspondenz mit der Türkei 1832. Citirano prema prepisu koji se nalazi u prilogu neobjavljene doktorske disertacije Martina Šora (Schor), Husein Kapetans Kampf um Bosnien Unabhängigkeit, koju smo nedavno otkrili u Beču. Disertacija je rađena 1927. godine.

⁸³¹ Usporediti: Pavlović, Pokret u Bosni i Albaniji protiv reforama Mahmuda II, Kreševljaković, Husein kapetan. Bašagić, Kratka uputa i dr.

jednom svom pismu austrijskoj Vladi tobožnje zahtjeve bosanskih ajana, navodno — prema njihovom zaključku na zajedničkom sastanku u Tuzli. Te zahtjeve Tomašić je rezimirao u četiri tačke, i to: 1. da Porta opozove privilegije date kneževini Srbiji; 2. da sultan obustavi uvođenje nove vojske; 3. da se ukine vezirsko mjesto u Travniku; 4. da se dopusti uvođenje autonomne vladavine, da se poglavica bira između Bosanaca, da se Porta ne miješa u upravu zemlje i da će Porta za ove ustupke dobivati godišnji tribut od 4.000 kesa (2.000.000 groša).⁸³²

To je izvještaj jednog austrijskog posmatrača iz Dalmacije koji nije imao neposredan uvid u bosanske stvari. On je, po svoj prilici, proizvoljno konstruisao neke zahtjeve bosanskih ajana, koji su, najvećim dijelom, netačni, jer su suprotni ciljevima borbe bosanskih ajana. Da su Tomašićevi navodi znatnim dijelom netačni, posebno onaj najvažniji dio, koji se odnosi na tobožnju autonomiju Bosne, najbolje potvrđuje sam Husein-kapetan maločas citiranim pismom. Da su oni, velikim dijelom, netačni, vidi se i po tome što jedna od osnovnih postavki Tomašićevog izvještaja stoji u dijametralnoj suprotnosti sa postupcima samog Husein-kapetana i njegovih pristaša. Prema Tomašiću, Bosanci su tražili ukidanje namjesničkog vezirskog položaja u Bosni, dok sam Husein i njegove pristaše tako gorljivo traže od sultana da im potvrdi Huseina za bosanskog vezira koga su oni izabrali.⁸³³ To znači da Bosanci ne traže ukidanje vezirskog dostojanstva, već samo dodeljivanje toga položaja Bosancu, Husein-kapetanu, čime oni ostaju uz staru strukturu vlasti. S druge strane, sam Husein-kapetan, koga su bosanski ajani, kao prvog među jednakim, izabrali za svog vođu, od izbora za vezira upravljao je Bosnom na isti način kao i ostali veziri, koji nisu bili porijeklom Bosanci. Možda je on čak bio nepovoljnija alternativa za bosanske ajane, jer je već od početka svoje vladavine počeo da gazi prećutni sporazum bosanskih ajana da ne dira u njihova prava, a pogotovu u njihove živote, zbog čega su se oni i digli protiv sultana i zbog čega su i izabrali Husein-kapetana.

Husein-Kapetan je, kao što je poznato, već na početku svoje vladavine došao u sukob sa velikim brojem bosanskih ajana i pokazao slične znake samovolje kao i njegovi prethodnici, turski veziri, a možda čak i gore. Stoga su bosanski ajani počeli ubrzo da od njega okreću glavu. Kada je došlo do definitivnog Husein-kapetanovog obračuna sa sultanovim snagama i njegovim pristašama u Hercegovini na čelu s Ali-agom Stočevićem, on je praktično ostao usamljen, oslanjajući se uglavnom na svoju ličnu pratnju i ostatke nezadovoljnog sarajevskog janjičarstva, te sasvim mali broj sebi odanih ajana.⁸³⁴

Takav stav bosanskih ajana ukazuje na svu nezrelost njihovog pokreta. Njihovo držanje moglo je imati više razloga. Tu je bilo zavisti i lične mržnje, pa i izvjesnih razočarenja. Ali najvažniji razlog njihovom kolebljivom držanju leži, po našem mišljenju, u činjenici da Husein-kapetan svojim držanjem nije pružao sigurnu garanciju da će obezbijediti zaštitu starih prava bosanskih ajana. To on uostalom nije mogao učiniti ni iz objektivnih razloga, jer ako je želio da učvrsti svoju vlast,

⁸³² Pavlović, n.d., 19.

⁸³³ Kreševljaković, n.d., 19.

⁸³⁴ Bašagić, n.d., 141. i dalje.

morao je stvoriti red i disciplinu u svojoj zemlji, na koje nisu bili navikli njegovi staleški drugovi opsjednuti samo svojim ličnim interesima. Da bi od Bosne stvorio čvrst bedem protiv sultanovih snaga, Husein je morao i sam da se apsolutistički ponaša, morao je i sam da prema ajanima primjeni izvjesne apsolutističke mjere. A to je upravo ono protiv čega su bosanski ajani ustali, jer su u apsolutnoj vlasti sultana i njegovih bosanskih vezira sagledavali svoga vlastitog grobara. Drugačije im nije mogla izgledati ni Husein-kapetanova vlast.

Ne videći u Husein-kapetanu garanta svojih prava, razočaran njegovim postupcima veći broj bosanskih ajana u drugoj, odlučnoj, fazi njegove borbe sa sultanovim snagama držalo se većinom pasivno. U takvim uslovima sam Husein-kapetan bio je preslab da se odupre većoj i za borbu spremnijoj sultanovoj vojsci, koja je, potpomognuta snagama lukavog stolačkog ajana Ali-age Rizvanbegovića i njegovog prijatelja Smail-age Cengića, gatačkog ajana, relativno lako neutralisala Husein-kapetanov otpor.

Pa ipak, bilo bi pogrešno smatrati da je taj pokret suzbijen samo zaslugom carske vojske i vojske hercegovačkih ajana. Ta vojska, barem brojčano, bila je znato slabija u poređenju sa potencijalnom snagom bosanskih ajana. Ali u tome i jeste stvar što je ta potencijalna snaga u odlučnom trenutku zatajila. Pokret bosanskih ajana, od jednog širokog pokreta, u kome je u početku sudjelovao veći broj bosanskih ajana, Husein-kapetanovim djelovanjem i opasnom perspektivom za bosanske ajane koja se nazirala u tom djelovanju, bio je ubrzo sveden na najužu bazu. Bazu svog pokreta suzio je sam Husein-kapetan, u prvom redu svojim samovlašćem, kojim je od sebe odbio najveći broj svojih nekadašnjih privrežnika, izazivajući sumnju i podozrenje ostalih ajana. Tim postupcima, koji nisu bili u skladu sa klasnom solidarnošću, ravnotežom i sigurnošću života i imanja pojedinih ajana što su ovi ljubomorno čuvali. On je već od samog početka svoje vladavine narušio tu ravnotežu, jer je počeo samovoljno da šalje neke bosanske ajane na stratište, među njima tešanjskog i gradačačkog kapetana, zatim Mahmuta Alajbega Filipovića, nekog Izet-agu iz Travnik, Ibrahim-efendiju iz Jezera, travničkog kadiju i dvojicu muftija: tešanjskog i prusačkog,⁸³⁵ dok su mnogi morali da bježe preko Save, među kojima i Huseinov brat Osman-paša i rođak mu Ahmed-beg.⁸³⁶ Negativno dejstvo na jedinstvo Husein-kapetanovog pokreta, s druge strane, imala je i okolnost što je i u Bosni uspješno djelovala u drugim krajevima ranije iskušena sultanova taktika sijanjanja razdora među velikašima, putem nahuškavanja jednih protiv drugih primamljivim obećanjima. Takav uspjeh sultan je već od početka postigao kod tuzlanskog i zborničkog kapetana, koji su se labavo držali u Husein-kapetanovom pokretu,⁸³⁷ a da ne govorimo o otvoreno neprijateljskom držanju hercegovačkih ajana na čelu s Ali-ogom Stočevićem.

Kada se ima u vidu činjenica da je društvena baza Husein-kapetanovog pokreta bila sužena već zbog nezadovoljstva njegovih staleških drugova, kada njegovi staleški drugovi nisu bili do kraja odani tom po-

⁸³⁵ Kreševljaković, Husein kapetan, 18.

⁸³⁶ Isto.

⁸³⁷ Isto.

kretu, nije nikakvo čudo što taj pokret nije imao skoro nikakvu podršku u ostalim slojevima društva, pogotovu u redovima potčinjene klase. I ne samo da su slabu podršku tom pokretu davali hrišćani, već je i većina muslimanskog stanovništva pokizavala malo oduševljenje za pokret, naročito kasnije. I pored velikih, na svakom koraku isticanih parola vođe pokreta da je cilj borbe odbrana čistote muslimanske vjere od „đaur“-sultanovog nasrtaja na nju, muslimansko stanovništvo nije moglo vidjeti u pokretu bosanskih feudalaca neku garanciju za poboljšavanje svog položaja. Privrženo ideji islama i islamske turske države, to stanovništvo nije moglo do kraja podržavati pokret protiv sultana, koji nije potvrđivao Husein-kapetana za bosanskog vezira. S druge strane, lične pozicije velikog broja bosanskih muslimana, koje su počivale na feudalnom (spahije), ili polufedalnem (čuvari tvrđava) osnovu, nisu bile tada u onoj mjeri ugrožene kao pozicije kapetana i ostalih ajana. Kada do toga malo kasnije dođe (ukidanjem spahiluka i plaća tvrđavskih posada), pojavi će se nejak pokret tih slojeva, ali ne pod vođstvom ajana, koji su se najvećim dijelom snašli, preuzimanjem muteselimluka.

Ishod Husein-kapetanovog pokreta najbolje ilustruje i cilj borbe bosanskih ajana. Početni zajednički cilj svih bosanskih ajana bio je borba za očuvanje postojećeg stanja, borba za održanje nasljedne vlasti ajana u kadilucima. U tome su bosanski ajani u početku bili svi saglasni i zato su se digli na oružje, birajući za svog komandanta, a kasnije i za bosanskog vezira, Husein-kapetana. Oni to nisu činili sa namjerom da Huseina učine svojim gospodarem, već samo ravnopravnim vođom. Sve dotle dok je Husein-kapetan pokizavao bratsku obazrivost, njega je poštovao najveći broj bosanskih ajana. Ali čim je počeo pokazivati prve znake samovolje i nasilja u odnosu prema nekim ajanima, on je, neminovno, morao izazvati sumnju i nepovjerenje ajana, te oživjeti predstavu da će ti postupci ubrzo prerasti u uzurpaciju vlasti na štetu svih ajana. Zbog toga su bosanski ajani ubrzo počeli da pokazuju svoje nezadovoljstvo postupcima svoga izabranika, držeći se većinom pasivno prema tom pokretu u drugoj, odlučnoj fazi Husein-kapetanove borbe. Time su oni prećutno, ali snažno, manifestovali svoje neraspoloženje prema tom pokretu, koji je za njih, usljed Huseinove samovolje, značio opet, na kraju, ono isto što i sultanova akcija, u kojoj su oni mogli naći više nade za produžavanje svoga makar suženog gospodstva. A drugačije nije moglo ni biti s obzirom na duboke protivurječnosti jednog besperspektivnog feudalnog, u suštini reakcionarnog, pokreta. Prožet dubokim unutrašnjim protivurječnostima, taj pokret se već na početku našao u začaranom krugu, u čorsokaku, iz koga nikuda nije mogao izaći osim u vlastitu propast. To se, na kraju krajeva, moralo desiti već i zbog toga što je reformni nastup Mahmuta II bio, gledano sa stanovišta društvenog progressa, kudikamo napredniji od pokreta bosanskih ajana, koji su se borili za očuvanje stare, davno preživjele feudalne društvene strukture. Reakcionaran, taj pokret je morao propasti i zbog toga što nije posjedovao nikakvih naprednih unutrašnjih snaga koje bi ga istorijskom neminovnošću kretale ka pobjedi.

Porazom Husein-Kapetana Gradašćevića skršena je glavna prepreka za sultanov konačni obračun sa bosanskim ajanima, čije je poste-

peno uništavanje nastavljeno poslije sloma njihovog pokreta i formalno okončano naredbama bosanskog vezira Mehmed-paše Vedžihije iz 1835. godine o ukidanju kapetanija i ajanluka u svim kadilucima Bosanskog pašaluka i podjeli Bosne na muselimpluke na čelu sa državnim činovnicima muselimima.⁸³⁸ Drugim naredbama isti vezir je reorganizovao vojsku u Bosni u duhu reformi Mahuta II.⁸³⁹

Sve te reforme nisu ni dalje prošle bez otpora, koji će se povremeno javljati u svim krajevima Bosne. Ipak, one su, na kraju, upornom borbom s ostacima ajanstva i janjičarstva i u Bosni postepeno sprovedene, naročito poslije proglašenja tanzimata.⁸⁴⁰

Tek proglašenjem tanzimata i sprovođenjem u život odredaba hatišerifa od Gülhane lokalna turska vlast u Bosni dobija novi vid. Ali budući da je vlast i dalje ostala većim dijelom u posjedu starih nosilaca, čiji je naziv kapetan, odnosno ajan, zamijenjen nazivom muselim, ajanstvo u Bosni produžava da živi i kasnije, sve do konačnog obračuna Omer-paše Latasa sa bosanskim ajanima pedesetih godina XIX stoljeća.

Drugačiju sudbinu u posljednjoj etapi svoga postojanja imao je ajanluk u Hercegovini. Hercegovački ajani na čelu sa najistaknutijim ajanom Ali-agom Rizvanbegovićem, stolačkim kapetanom i muselimom, izabrali su drugačiji put od bosanskih ajana, sa željom da očuvaju svoje ajanske pozicije. Glava hercegovačkih ajana Ali-aga Rizvanbegović, oslanjajući se naročito na moćnog gatačko-pivskog ajana Smail-agu Čengića, kao i na ostale ajane Hercegovine, pokušao je da izdajom djela bosanskih ajana i lukavstvom izbori za sebe položaj, ako ne bosanskog, a ono hercegovačkog vezira, u čemu je, kao što ćemo odmah vidjeti, uglavnom i uspio.

Već u samom početku pojave organizovanog nastupa bosanskih ajana, Rizvanbegović je otkazao podršku tome pokretu. U našoj literaturi preovlađuje mišljenje da se to desilo zbog toga što je postojalo izvjesno rivalstvo između Rizvanbegovića, Gradašćevića i Čengića, što može da ima i izvjesnog osnova.⁸⁴¹ Čini se, ipak, da su postojali dublji razlozi zbog kojih bosanski ajani nisu željeli da kao svog vođu vide Rizvanbegovića. U takvom stavu bosanskih ajana nazire se njihovo ogromno nepovjerenje prema lukavom Ali-agi Rizvanbegoviću, koji se odranije istakao kao uzurpator, kao smutljivac i nasilnik prvog reda. On je malo pružao garancije bosanskim ajanima da će zaista poštovati njihova prava kada je ta ista prava nemilosrdno pogazio svojoj vlastitoj braći⁸⁴² i uporno nastojao da ih više puta pogazi svome susjedu počiteljskom Gavran-kapetanu⁸⁴³. Dakle, u pogledu najvažnijeg pitanja, životnog pitanja bosanskih ajana — pitanja očuvanja njihovih starih pozicija i ajanske ravnoteže, Rizvanbegović nije ulivao nikakve nade. Zbog toga i nije mogao doći u obzir za prvo mjesto u vodstvu toga pokreta. Naj-

⁸³⁸ Bašagić, n.d., 149—152.

⁸³⁹ Isto.

⁸⁴⁰ Isto.

⁸⁴¹ Vidjeti o tome: Čurić Hajrudin, Ali paša Rizvanbegović Stočević, Godišnjica Nikole Čupića, knjiga XLVI; Beograd, 1937; 207.

⁸⁴² Kreševljaković, Kapetanije, 233, 273.

⁸⁴³ Kreševljaković, n.d., 253.

zad, Rizvanbegović, možda, nije bio ni tako odlučno za ideju da se s oružjem u ruci odupre sultanu, želeći, po svoj prilici, da se, dodvorujući se sultanu, sultanovom podrškom dočepa vlasti nad svim ajanima Bosanskog pašaluka.

Bilo kako mu drago, Stočević je znao da najbolje iskoristi novostvorenu situaciju za sebe i da udarcem u leđa bosanskim ajanima sultanovom milošću stekne položaj vezira u Hercegovini. Postupajući u duhu svoje zamisli, on se otvoreno stavio u sultanovu službu u borbi protiv bosanskih ajana i znatno mu pomogao da lakše i brže savlada taj pokret.⁸⁴⁴ Za tu uslugu, kao i za podršku sultanu u njegovoj borbi protiv egipatskog buntovnika Mehmed-Alije, Ali-aga je bio stvarno nagrađen vezirskim položajem u Hercegovini, izdvajanjem Hercegovačkog sandžaka u Hercegovački pašaluk 1833. godine. Na tom položaju on je ostao 19 godina, kao Galib Ali-paša Rizvanbegović-Stočević.⁸⁴⁵

Jedini od bosansko-hercegovačkih ajana Stočević se uzdigao do stepena nekih velikih ajana u Rumeliji i Anadoliji. On je odlično proračunao kako da, u vrlo složenoj i — istovremeno — povoljnoj situaciji, postigne svoj cilj — proširivanje uticaja izvan uskih granica kadiluka na područje čitavog sandžaka ili čak i provincije. U prvoj etapi ostvarivanja toga cilja on se oslonio na najjače ajane Hercegovine, iskoristivši njihovu nesebičnu podršku za jačanje svog ličnog položaja. Poučen iskustvom uspona na vlast nekih velikih ajana iz Rumelije, on je, međutim, isto tako dobro znao da će njegov vezirski položaj biti od malog značaja ako i dalje nastavi tješnju saradnju sa svojim bivšim saveznicima kao ravnopravnim faktorima, koji su mu davali podršku samo kao najistaknutijem i najuglednijem svom staleškom pripadniku. Jer, ukoliko bi ti moćni velikaši i dalje zadržali svoje stare pozicije nasljednih glavara čitavih oblasti u Hercegovini, u kojoj bi Ali-aga ostao samo prvi među jednakim, njegovo vezirstvo bi bilo od malog značaja, a njegov čitav napor da obezbijedi ličnu vlast u Hercegovini promašio bi njegov glavni cilj.

Stoga je Ali-aga, sada Ali-paša, na početku svoje vladavine u Hercegovini tražio načina da se liši uticaja svojih bivših saveznika. U tome mu je išla na ruku i okolnost što je trebalo zvesti reformu uprave u Hercegovini. S tim u vezi on je, barem formalno, nastojao da izvrši sultanovu naredbu o reorganizaciji lokalne uprave u Hercegovini zavedći mjesto ajanluka i kapetanluka — muselimpluk. To mu je upravo omogućilo da ukloni sa vlasti ajane, odnosno da ih učini svojim službenicima, jer je kao vezir imao pravo da postavlja muselime.

Formalno ukidanje kapetanija i ajanluka i podjela Hercegovine na muselimplke sprovedena je na jednom skupu hercegovačkih ajana u Mostaru. Da bi ta mjera dobila karakter dobrovoljnog odricanja svih hercegovačkih ajana, od ajanluka, na tom skupu ajani su potpisali tzv. Obavezu pokoravanja carskim naredbama (teahhudnama).⁸⁴⁶

Kako su hercegovački ajani, koji su većinom bili tada postavljeni za muselime, shvatili taj akt kao formalnu izjavu lojalnosti sultanu, a ne

⁸⁴⁴ Čurić, n.d.

⁸⁴⁵ Čurić, n.d., 219.

⁸⁴⁶ Čurić, n.d., 221.

izmjenu stvarnog stanja stvari, te kako nisu pokazivali volju da napuste političku pozornicu, odupirući se otvoreno izvjesnim neloyalnim Ali-pašnim aktima, Ali-paša je smišljao plan da se riješi njihovog uticaja. U tome on nije birao nikakva sredstva, pa ni najgrublje oblike izdaje. S tim u vezi nije isključena mogućnost koju su spominjali neki naši pisci, o tajnom Ali-pašnom dogovoru sa crnogorskim vladikom Petrom Petrovićem Njegošom o likvidaciji nekih istaknutijih hercegovačkih ajana (Smail-age Čengića, Mujage Mušovića).⁸⁴⁷

Kada se oslobodio opasnih rivala Smail-age Čengića i Mujage Mušovića, Ali-paša je neutralisao i snagu uglednog trebinjskog ajana Hasانبega Resulbegovića tako što ga je imenovao muselimumom u Pljevljima, povjerivši njegovo Trebinje kao muselimumluk svome sinu Rustembegu.⁸⁴⁸

Svi ti postupci, kao i činjenica da je Ali-paša ubrzo po stupanju na vlast izgradio svoj dvor i okružio se jakom ličnom oružanom pratnjom, pokazuju da je od početka želio da učvrsti svoju ličnu vlast u Hercegovini, od koje je, po svoj prilici, želio da stvori nasljedni pašaluk.

Da bi jače učvrstio svoj apsolutizam, Ali-paša je na početku svoje vladavine pokušao da demagoškim sredstvima osvoji simpatije širokih slojeva muslimanskog stanovništva, kao i potčinjenih hrišćana, kao što je nekad činio Mahmut-paša Bušatlija u Skadarskom pašaluku. S tim u vezi, on je u jednom govoru pred mnoštvom stanovništva u Mostaru 1833. godine izjavio da oslobađa od poreza sve gradsko muslimansko stanovništvo, a hrišćanima je obećao svođenje njihovih poreza na dva — harač u sultanovu korist i forintu godišnje u vezirovu korist (to jest u svoju korist). Posljednja obaveza teretila je i muslimane seljake. Istim govorom apelovao je na narod da se drži mirno, da se pokorava njegovim naredbama i da se, u slučaju potrebe, obraća direktno njemu, te da se ne koristi pri tom nikakvim posrednicima,⁸⁴⁹ pa dakle ni ajanima, odnosno muselimumima, njegovim bivšim saveznicima.

Isto onako kao što je mjera zamjene ajana muselimumima, koji bi bili njegovi službenici, a ne saveznici, odgovarala Ali-pašinoj osnovnoj težnji — učvršćenju lične vlasti, druga mjera, svođenje poreza u duhu reformi na dva osnovna — harač i opšti porez, u koji je on postepeno nagurao mnoštvo poreskih davanja u svoju korist, trebalo je da osigura materijalnu bazu za njegovu neograničenu vlast. Ali on se nije zaustavio samo na tome. Zadojen težnjom klasičnog ajanskog silnika, kakve srećemo koncem XVIII stoljeća u drugim provincijama turske države, Ali-paša je upotrebljavao i druga sredstva za jačanje svojih materijalnih pozicija. U tome on nije izbjegavao ni otvorenu pljačku hercegovačke rajce, otimanje seoskih posjeda (zemljišta i kuća), povećavanje harača i ostalih dažbina itd.⁸⁵⁰ Jednom riječi, kao i svaki skorojević-apsolutista, Ali-paša se koristio svojom vlašću do kraja — u prvom redu, da se lično obogati i da tako stvori materijalnu mogućnost za organizovanje još

⁸⁴⁷ Bašagić, *Kratka uputa*, 156, 163.

⁸⁴⁸ Čurić, n.d., 218.

⁸⁴⁹ Isto.

⁸⁵⁰ O vrstama dažbina koje su postojale u doba Ali paše Stočevića u Hercegovini vidjeti: Kapidžić Hamdija: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine u XIX vijeku*; Sarajevo, 1956; 54—55.

jače lične vlasti. U tom pogledu on nije bio ništa originalniji od svojih prethodnika u drugim krajevima carstva, kao i od svog savremenika, kneza Miloša u Srbiji, premda je ekonomsko-društvena baza vlasti ovog posljednjeg bila znatno drukčija.

Takvim svojim postupcima Ali-paša je malo-pomalo izgubio oslonac u svim slojevima društva u Hercegovini, zbog čega je pri kraju svoje vladavine ostao usamljen i prepušten na milost i nemilost pacifikatoru bosansko-hercegovačkih ajana — Omer-paši Latasu, koji je, konačno, dokrajčio i njegovu vlast.⁸⁵¹

ZAKLJUČAK

I

Organizacija vlasti u osmanskoj državi nije još do kraja izučena. O organizaciji centralne vlasti dosada je prilično pisano. Znato manje pisano je o organizaciji provincijske vlasti, a u proučavanju lokalne vlasti učinjen je tek u posljednje vrijeme izvjestan napredak, naročito radovima nekih jugoslovenskih istoričara o organizaciji turske lokalne uprave u klasičnom periodu (do kraja XVII stoljeća). Promjene u stanju lokalne uprave tokom XVII stoljeća i u XVIII stoljeću praćene pojavom ajana u njoj dosada su malo obrađivane, pa je naše djelo posebno prvenstveno izučavanju tog problema.

Proučavanje turske lokalne vlasti ima veliki značaj za ocjenu položaja zavisnog stanovništva (raje) u osmanskoj državi, jer se neposredni kontakt države sa stanovništvom ostvarivao upravo putem organa lokalne vlasti. Od toga kako je ta vlast bila postavljena zavisila je mogućnost većeg ili manjeg uticaja centrale vlasti na odnose između zavisnog stanovništva i feudalne klase i mogućnost većih ili manjih zloupotreba od strane feudalaca i organa vlasti. S tim u vezi izučavanje turske lokalne vlasti omogućuje bolje sagledavanje osobnosti turskog feudalizma, jer se upravo u domenu lokalne vlasti najbolje ispoljava priroda jednog feudalizma. Ukoliko je lokalna vlast bila više koncentrisana u rukama feudalaca, utoliko je feudalizam bio razvijeniji, i obrnuto, ukoliko se u lokalnoj vlasti osjećao veći uticaj centralne vlasti, utoliko je feudalizam bio nerazvijeniji, utoliko je politička vlast feudalaca bila slabija.

Iz onoga što se o prirodi osmanske države dosada u nauci znalo izgledalo bi da je osmanska država bila strogo centralizovana i da su svi organi u toj državi bili na određeni način potčinjeni vrhovnoj sultanovoj volji. U tom svjetlu osmanska država bi na prvi pogled izgledala kao specifičan vid apsolutne monarhije. Naša izučavanja lokalne vlasti u osmanskoj državi pokazuju da ona nije bila do kraja centralizovana, upravo zbog osobnosti u organizaciji turske lokalne vlasti. U osman-

⁸⁵¹ Bašagić, Kratka uputa, 165—174.

skoj državi je postojala jaka centralna vlast (do kraja XVI stoljeća uglavnom), ali snaga centralne vlasti nije počivala na hijerarhijskoj podređenosti najnižih organa višim, već na državnoj svojini na zemlju (arâz-i miri). Organizacija centralne i provincijske vlasti bila je relativno jako razgranata, a odnos između organa centralne i provincijske vlasti postavljen na osnovu hijerarhijske podređenosti provincijskih organa organima centralne vlasti. Lokalna vlast, međutim, nije bila hijerarhijski vezana za centar, zbog čega organi lokalne vlasti nisu bili u odnosu subordinacije prema organima centralne vlasti, kao što je to bio slučaj kasnije, u apsolutnim monarhijama na Zapadu.

Takav položaj lokalne vlasti u klasičnom turskom periodu počivao je na društveno-političkoj bazi osmanske države. Kako je ta baza u osnovu bila feudalna, organizacija lokalne uprave bila je prvenstveno uslovljena feudalnom strukturom države na sličan, iako vrlo specifičan način kao u feudalnim državama na Zapadu u vrijeme razvijenog feudalizma. Naravno, to ne znači da se ta vlast iscrpljivala samo feudalnom organizacijom. Pored te organizacije, koja je bila osnovna vojna organizacija, u osmanskoj državi postojale su još pomoćne i stalne vojne formacije koje su uživale svoju unutrašnju autonomiju, utičući na strukturu lokalne vlasti. Najzad, centralna vlast je svoje poslove u provincijama ostvarivala putem svojih posebnih organa, a uvid u poslovanje ostalih organa lokalne vlasti putem sudskog organa — kadije.

Okosnicu turske lokalne uprave u klasičnom periodu činio je timarski sistem, kao specifičan oblik feudalnog sistema. Slično kao i na Zapadu, lokalna vlast se osnivala na feudalnim imunitetima pojedinih kategorija feudalaca. Za razliku od feudalizma na Zapadu, u timarskom sistemu su, međutim, samo neke kategorije feudalaca, pored ekonomskog, uživale i upravno-policijski imunitet. Sudskog imuniteta bili su lišeni svi feudalci.

To su osnovne specifičnosti turskog feudalizma posmatranog iz aspekta lokalne uprave.

Upravno-policijski imunitet u turskim izvorima izražavan je terminom *serbest* (slobodan), zbog čega se u turskom feudalizmu pravila razlika između *serbest* (slobodan) i *serbestsiz* (neslobodan) feudalnih posjeda. Najveći broj feudalnih posjeda spadao je u kategoriju *serbestsiz*. Ovamo su spadali svi timari običnih spahija, koji nisu imali upravno-policijskog imuniteta.

U kategoriju *serbest*-posjeda spadali su feudi svih lica koja su vršila neku funkciju u turskoj vojsci i administraciji. Ovamo su spadali timari nižih vojnih i drugih funkcionera, *zijameti* i svi *hasovi*. Ti posjedi su predstavljali osnovne upravne jedinice, čijim je uživaocima pripadalo pravo upravno-policijske vlasti u odnosu prema zavisnim seljacima (*raji*) naseljenim na tim posjedima.

Uživaoci manjih *serbest*-feuda (*timara* i *zijameta*) vršili su, izgleda, sami upravno-policijsku vlast na svojim posjedima. Sličnu vlast uživaoci *hasova* na svojim posjedima povjeravali su svojim funkcionerima, koji su se zvali *vojvode* i *subaše*. Ti funkcioneri su za svoje gospodare ubirali rentu od zavisne raje, odobravali promet rajetinske zemlje (*baština* i *čifluka*), naplaćivali različite takse i *globe*, predvodili *raju* sudu itd.

Pored vojvoda kao upravnika hasova, postojale su vojvode kao upravno-policijski organi sa djelovanjem na području kadiluka, ili nahije. To su bili službenici sandžak-begova, a katkada i beglerbegova. Oni su bili ovlašteni da ubiru polovinu globa i dažbina koje su se zvale *baduhava* od raje naseljene na serbestsiz-timarima. Kao takvi, vojvode u kadilucima i nahijama bili su glavni upravno-policijski organi. Oni su predvodili raju sudu, zatvarali je, upravljali sudskim zatvorom, izvršavali sudske odluke sa novčanim sadržajem itd.

U funkciji kadilučkog ili nahijskog vojvode u nekim kadilucima, kasnije, javlja se funkcioner pod nazivom *muteselim*.

Opisani oblik lokalne uprave bio je upotpunjen organima koji su djelovali kao funkcioneri pomoćnih vojnih redova, ili kao pomoćni organi turske vlasti u okvirima autonomne vlaške organizacije. Tako su, pored vojnog rukovođenja, vršili upravno-policijsku vlast u odnosu prema pripadnicima svoje organizacije starješine pomoćnih vojnih redova muselema, juruka, džambasa (*subaše*), vojnika (*vojnučki beg*, *vojnučki čeribaša*), martolosa (*martolosbaša*) i dr. Neke vojne i upravno-policijske poslove vlašskog stanovništva u okvirima vlaške autonomije, ili knežinske samouprave, kasnije, vršili su *knezovi*.

Janjičarska organizacija bila je u svemu autonomna. Sve poslove njenih pripadnika rješavale su njene starješine — *janjičarski aga* i, još češće, *serdar*.

Najzad, centralna vlast je poslove lokalne uprave iz svoje nadležnosti ostvarivala posredstvom svojih ad hoc, ili stalnih funkcionera (*emina*).

Da bi držala strogo pod svojom kontrolom proizvodni odnos, od čije je stabilnosti zavisio čitav osmanski poredak, da bi potčinila svojoj volji djelovanje spahijske konjice i janjičara i usmjerila njihovu pažnju samo u jednom pravcu — u pravcu predanog vršenja vojne službe, centralna vlast je u osmanskoj državi sudstvo odvojila od feudalaca i zadržala ga za sebe. Sudstvo u kadilucima (sudskim okruzima), koji su predstavljali jezgro sudsko-administrativne podjele osmanske države, sultan je povjerio između svih lokalnih i provincijskih upravnih funkcionera nezavisnom sudskom organu kadiji. *Kadija* je bio istovremeno glavni kontrolni organ u kadiluku, a njegova nadležnost u poslovima sudstva i kontrole bila je u velikoj mjeri opšta za sve.

U uslovima nezavisnog djelovanja različitih organa lokalne uprave, nedostatak jednog organa opšte nadležnosti u osmanskoj državi nadomjestio je kadija. Ali ni kadija, strogo uzev, nije bio pravi organ lokalne uprave, jer on na području lokalne uprave nije donosio neka rješenja niti je konstituisao neke nove odnose. On je samo bio dužan da podstiče, kontroliše i pomaže drugim organima provincijske i lokalne uprave da blagovremeno i po zakonu izvršavaju naredbe viših organa. Kao predstavnik centralne vlasti kadija je, dalje, bio dužan da dostavlja višim organima državne vlasti razne predstavke građana (*arzuhal*), koje je, obično, on sam pisao. Kao vršilac kontrole djelovanja svih vojno-upravnih funkcionera i svakog pojedinca zaduženog za bilo kakav državni posao, kadija je imao pravo i dužnost da samoinicijativno dostavlja izvještaje centralnoj vlasti o njihovom radu i da je obavještava o aljkavostima, nepravilnim i protivzakonitim postupcima bilo koga funkcionera.

Dok je centralna vlast bila jaka, takve kadijine pritužbe bile su dovoljne da obzbuje efikasno protivdjestvo i, obrnuto, usljed degeneracije klasičnog osmanskog sistema i slabljenja centralne vlasti autoritet kadije počeo je da opada, a njegove akcije (ukoliko i same nisu bile protivzakonite) postaju nedovoljne da spriječe zloupotrebe vlasti koje vrše organi provincijske i lokalne uprave i, koje postaju zakon djelovanja svih organa državne administracije od konca XVI stoljeća.

II

Opisano stanje lokalne uprave u osmanskoj državi ostalo je nepromijenjeno sve dok su klasične osmanske ustanove bile snaže i djelotvorne u ostvarivanju državnih zadataka. Postojanje te organizacije osjeća se i kasnije, ali se ona u XVII stoljeću raspada onim tempom kojim je teklo raspadanje klasičnih osmanskih ustanova, na prvom mjestu timarskog sistema.

Kada su se klasične osmanske ustanove, pod uticajem integralne krize čitavog osmanskog društveno-političkog sistema i zastoja u osvajanju tuđih zemalja tokom XVII stoljeća, pokazale nedovoljne za efikasno rješavanje složenih državnih zadataka, to jest kada se pojavila potreba opšte mobilizacije cijelog muslimanskog stanovništva (nefir-i am) za rat, potreba razrezivanja i ubiranja raznih izvanrednih nameta na novoj osnovi, snabdijevanja i smještaja vojske, popravka i izgradnja tvrđava, podizanja i organizovanja djelovanja poštanskih stanica (menzilhane) itd., kada se dakle pojavila neka vrsta opštih dužnosti i obaveza, koje su na ovaj ili onaj način pogađale sve, pojavila se i potreba za novim snagama u provincijama koje bi pomogle izvršavanje tih zadataka. Novi poslovi, koji su značili povećanje tereta za sve slojeve društva (u prvom redu raje) i raspodjelu tih tereta na drukčijoj osnovi, bitno su uticali na pojavu drugog tipa lokalnog upravnog funkcionera, čija će se funkcija u nekim stvarima protezati na sve slojeve stanovništva (najviše na raju) na području jednog kadiluka ili nahije. Takav se organ nije pojavio odmah, već se postepeno, u liku vilajetskih ajana, oblikovao počev od druge polovine XVII stoljeća u procesu obavljanja novonastalih državnih poslova.

Po turskim vrelima, mi smo utvrdili da se izraz vilajetski ajani (ayân-i vilâyet) javlja vrlo rano, redovno od početka XVI stoljeća. Tim izrazom je općenito obilježavana kategorija najuglednijih lica u provincijama osmanskog carstva. To su bili: starješine spahijske organizacije u provincijama — zaimi, starješine pomoćnih vojnih odreda i janjičarske organizacije u provincijama (serdar, janjičar-aga), zatim organi lokalne uprave i članovi divana provincijskih paša (vojvode, subaše, muteselim, vezirov čehaja, timar-defterdar itd.), koji su takođe spadali u rang zaima, viši predstavnici duhovnog reda (muftije, kadije, muderisi) i bogati trgovci. Ukratko, u uži krug vilajetskih ajana spadali su svi istaknutiji funkcioneri vojnih organizacija i upravne vlasti u provincijama. U širi krug vilajetskih ajana spadali su svi istaknutiji predstavnici povlašćenih slojeva osmanskog društva u provincijama.

U periodu uspona osmanskog carstva vilajetski ajani nisu nastupali zajednički, već su se pojedinačno javljali kao najugledniji ljudi u

raznim stvarima na sudu, ili su katkada skupno podnosili razne predstave višim organima turske vlasti predlažući rješavanje raznih važnijih problema, koji su bili od interesa za stalež kojem su oni pripadali ili od opšteg interesa za sve stanovništvo, kao što su: povećanje dažbina u korist spahija, određivanje visine carine, obezbjeđivanje javnog mira i reda u njihovom kraju itd.

U periodu pojave krize klasičnih osmanskih ustanova (spahijske organizacije, janjičarske organizacije, organizacija državnih finansija itd.) počinje da raste uloga vilajetskih ajana u političkom životu njihovog kraja. Usljed snažne krize kojom su bile zahvaćene klasične osmanske ustanove u XVII stoljeću država nije bila u stanju da ostvari mnogobrojne svoje zadatke u provincijama na stari način i putem stare organizacije, pa vilajetski ajani, kao najsvjesniji predstavnici povlašćenih slojeva osmanskog društva u provincijama, počinju da se samoinicijativno bave ostvarivanjem nekih najvažnijih državnih poslova u kadilucima kao što su: razrezivanje i ubiranje izvanrednih nameta, organizovanje javnog mira i reda, pomoć u mobilizaciji muslimana za vojsku itd. Ta samoinicijativa najsvjesnijih slojeva feudalne klase pokazala je značajne rezultate, zbog čega je centralna vlast u drugoj polovini XVII stoljeća priznala vilajetskim ajanima pravo da učestvuju u obavljanju spomenutih poslova i počela da se i njima, pored kadije i još nekih drugih organa, obraća naredbama za pomoć u obavljanju tih poslova.

Premda je takva evolucija angažovanja vilajetskih ajana u raznim važnim državnim poslovima u kadilucima evidentna na čitavom području osmanskog carstva (gdje je ranije bio uspostavljen timarski sistem), čini se, ipak, da aktivnost vilajetskih ajana nije bila u svim provincijama istog intenziteta. U tom pogledu karakteristično je stanje u dvije naše zemlje, u Makedoniji i Bosni i Hercegovini.

Na osnovu podataka iz turskih izvora može se tvrditi da su vilajetski ajani u Makedoniji razvijali snažnu aktivnost već polovinom XVII stoljeća, dok se takva aktivnost vilajetskih ajana u Bosni snažnije osjeća tek nakon poraza Turaka pod Bečom 1683. godine. Ova se pojava može objasniti time što je proces raspadanja klasičnih osmanskih ustanova u Makedoniji bio jači nego u Bosni i Hercegovini i što je vojno-upravna organizacija u Bosanskom pašaluku bila mnogo čvršća od te organizacije u Makedoniji. Stoga se u Makedoniji ranije pojavila potreba za akcijom vilajetskih ajana nego u Bosni i Hercegovini.

Ne mogavši da sama stvori neki svoj organ lokalne vlasti opšte nadležnosti u kadilucima, centralna turska vlast je, znači, morala da se osloni na neke stare snage, i to, po samoj logici stvari, u prvom redu na one snage koje su nekada u spahijskoj i drugim organizacijama imale komandne pozicije, to jest na najistaknutije slojeve osmanske feudalne klase u provincijama. Te snage su i po svojoj ekonomskoj snazi i po svom društveno-političkom ugledu u provincijama imale najviše mogućnosti da pomognu nastojanja centralne vlasti da ublaži krizu koja je bila izazvana propadanjem klasičnih osmanskih ustanova i zastojeu u osvajanju tuđih zemalja. Prepuštanje inicijative tim slojevima imaće dvojake posljedice za akcije i autoritet centralne vlasti u provincijama. Vilajetski ajani (nazistaknutiji feudanci) će za izvjesno vrijeme pružiti značajnu pomoć nastojanjima centralne vlasti da uzdigne svoj poljuljani autoritet u provincijama u XVII stoljeću i na početku XVIII sto-

ljeća, ali će isto tako pojedini njihovi predstavnici tokom vremena ojačati svoj položaj i izrasti u najopasnije nosioce anarhije u provincijama i do kraja srozati autoritet centralne vlasti u drugoj polovini XVIII stoljeća.

Kada se ustalio krug poslova koje su obavljali vilajetski ajani, naročito kada su neki izvanredni nameti postali stalni (doprinosa namjesniku provincije — imdâd-i hazariye), potkraj druge decenije XVIII stoljeća, djelatnost ajana se uobličuje u posebnu funkciju u kadilucima pod nazivom ajanluk (ayânlik). Tačno određena ajanska funkcija (ajanluk), čiji je sadržaj u početku bio: obavljanje od strane jednog lica svih onih poslova koje su dotada obavljali vilajetski ajani, zahtijevala je i postojanje jednog ili, ponegdje, dvaju nosilaca te funkcije, jednog ajana u kadiluku i, ponegdje, u nahiji. Povjeravanje poslova ajanluka jednom funkcioneru javilo se kao posljedica potrebe postojanja tačno određenog i svakome poznatog vršioca te funkcije. Za to su bili zainteresovani naročito poreski obveznici, koji su morali da podmiruju razne dažbine u korist centralne i organa provincijske vlasti, jer su time bili rasterećeni posredničke uloge većeg broja vilajetskih ajana, koji su u međuvremenu počeli da vrše razne zloupotrebe i da oporezuju stanovništvo u svoju korist. I centralna vlast je imala više interesa za jednog vršioca poslova ajanluka, jer je tako bila u većoj izvjesnosti u pogledu lica sa kojim je općila, kao i u pogledu efikasnijeg ostvarivanja raznih državnih zadataka.

S obzirom na svoje nastajanje, kao i na način sticanja ajanskog položaja, prvobitni su ajanluk karakterisala izvjesna samoupravna obilježja. U početku, dok još nije bilo prodrlo u svijest velikaša saznanje o ogromnim mogućnostima koje je u sebi sadržavao ajanluk za bogaćenje njegovih vršilaca, izgleda, nije bilo pojava znatnijeg otimanja oko ajanskog položaja. Tada je ajanluk dogovorom povlaštenih slojeva osmanskog društva u kadilucima, katkada i starješina rajetinske klase kao opunomoćenika poreskih obveznika, povjeravan na sudu onim feudalnim velikašima koji su stvarno uživali najveći ugled među stanovništvom. U onim kadilucima u kojima je broj uglednih velikaša bio mali — krug lica što su dolazila u obzir da obavljaju ajanluk bio je vrlo uzak. U takvim kadilucima se ajanluk vrlo rano našao u posjedu jedne određene velikaške porodice i tako, u neku ruku od početka, postao faktično nasljedan.

Ukoliko je u načinu sticanja ajanskog položaja u početku, kada je on izgledao više kao teret, postojala izvjesna izbornost, ona je ubrzo bila potisnuta principom faktične mogućnosti i lične snage pojedinaca. Po tim principima, koji su potpuno zavlitali u drugoj polovini XVIII stoljeća, ajanluk su sticali oni silnici koji su u datom odnosu snaga u kadilucima imali prvenstvo. To su bili najjači feudanci i, ponegdje, najjače janjičarske starješine.

U uslovima anarhičnog stanja u provincijama osmanskog carstva, u drugoj polovini XVIII stoljeća, ajanluk se pokazao kao izvanredno sredstvo za jačanje ličnih ekonomskih i društveno-političkih pozicija njegovih nosilaca, za jačanje njihove vlasti u kadilucima. Zloupotrebijavajući svoju skoro ni od koga kontrolisanu vlast, ajani nameću stanovništvu (osobito raji i muslimanskoj sirotinji) višestruke terete. Stoga oni ubrzo dolaze u otvoren sukob s opterećenim stanovništvom i iza-

zivaju protiv sebe snažan revolt i otpor u prvom redu seljaka muslimana. Taj otpor se najjače manifestovao u krajevima gdje je muslimansko stanovništvo bilo brojno i opterećeno još nekim obavezama (vojnima, npr.) u korist turske države, kao što je bio slučaj u Bosni.

Na drugoj strani, unosnost ajanske funkcije je izazvala otvorene sukobe među velikašima oko ajanluka. Iz njih su kao pobjednici izlazili najčešće oni velikaši koji su raspolagali najvećim imetkom, koji su imali najviše novca da potkupljivanjem zadobiju naklonost upravnika provincija. Rivalstvo među velikašima oko ajanluka ubrzo je uvuklo u tu igru i namjesnike provincija, koji počinju da prodaju pojedincima ajanluk, postavljajući ih na te položaje svojim naredbama (ajanska bujruldija). Time je sticanje ajanskog položaja dobilo novi vid. Ajanom je postajao onaj pojedinac (velikaš) koji je svojom snagom i snalažljivošću odska-kao od svojih rivala.

Postavljanje ajana ajanskim bujruldijskim još žešće je razbuktavalo borbu među ajanima, koja je, u suštini, vođena preko leđa potčinjenog stanovništva, jer je ono moralo da plaća sve „poklone“ i „darove“ onim velikašima koji su uspjeli da steknu ajansku bujruldiju. Miješanjem namjesnika provincija u poslove ajanluka potpuno je legalizovano stanje da ajanski položaj stiču oni velikaši koji su imali najviše faktične snage da ga se dočepaju.

Koristeći se teškoćama u koje je centralna vlast zapadala u ratovima sa Rusijom i Austrijom u drugoj polovini XVIII stoljeća, ajani, u većini, stekavši jedanput ajanluk, počinju da se ponašaju kao polunezavisni nosioci vlasti u kadilucima, a neki jači nastoje da prošire svoj uticaj i izvan kadiluka. Svi oni, istovremeno, nastoje da stečene pozicije očuvaju u posjedu svojih porodica, to jest da postanu nasljedni nosioci ajanluka. To je bila želja najvećeg broja ajana. Njena realnost za izvjesno vrijeme je počivala na nemoći centralne vlasti da suzbije zlopotrebe od strane velikaša i na faktičnoj snazi ajana te ustaljenoj praksi da dužnost ajanluka vrše članovi njihovih porodica. Kada im je centralna vlast pokušala da ospori stečene pozicije potkraj XVIII stoljeća, ajani pružaju otvoren otpor i uspijevaju, tako reći silom, da natjeraju sultana da privremeno prizna faktično stanje kao legalno.

Prikazani razvoj ajanluka se, u uslovima jako zaostale ekonomsko-društvene baze osmanskog carstva, neminovno izrodio u oruđe u rukama najsilnijih velikaša u provincijama za jačanje njihove vlasti i uticaja u čitavim kadilucima. Velikaši nastoje, i ponegdje uspijevaju, da feudalizacijom ajanluka ovladaju čitavim kadilucima, ponegdje i u znatno većim oblastima, kao polunezavisni feudalni glavari. Tako je iz zaostale ekonomsko-društvene baze u osmanskom carstvu putem ajanluka postepeno izrastao novi, u poređenju sa čifluk-sahabijama viši, sloj feudalaca koji su u određenim uslovima koncem XVIII i početkom XIX stoljeća postavili pitanje podjele vlasti sa sultanom, uređenje njihovih međusobnih odnosa na ugovornom principu, što je dobilo karakterističan izraz u tzv. Povelji o savezu i slozi (sened-i ittifak). U onim provincijama u kojima je ajanluk od početka bio pretežno nasljedan njegovi nosioci su vrlo rano (već u prvoj polovini XVIII stoljeća) postali glavni faktori vlasti u kadilucima, izrasli vrlo rano u prave krupne feudalce. To je bio slučaj sa kapetanima u Bosni i nekim ajanskim porodicama u Anadoliji.

U isto vrijeme razvija se novi odnos među samim ajanima, jer je među njima bilo krupnih, srednjih i sitnih ajana. Krupni ajani su kao paše zavladaali čitavim provincijama, pa su igrali vodeću ulogu u svom staležu. Kako su sitni i niži zavisili od krupnih i igrali ulogu njihovih saveznika, to se među njima izgrađivala prečutna hijerarhija vazaliteta, koja je imala oblik privremenog saveza.

Svjesni opasnosti od takvog kretanja ajanluka i ponašanja ajana, u želji da od ajanluka učine efikasnu ustanovu za rješavanje vrlo teških i složenih državnih zadataka u provincijama, sultani su u drugoj polovini XVIII stoljeća više puta uzaludno pokušavali da svojim fermanima o ajanluku omoguće potpuniji uvid centralne vlasti u rad ajanluka, uticaj na nj, da jače vežu ajane za sebe i usmjere njihovo djelovanje u svom interesu. Kada te mjere nisu mogle da pokažu željeni efekat, sultani su pokušavali da u posljednjim decenijama XVIII stoljeća stanu ukraj ajanima formalnim ukidanjem ajanluka i skidanjem ajana s poslova lokalne uprave, njihovom zamjenom gradskim čehajama (šehir kethodasi).

Ta mjera se u tadašnjim uslovima pokazala kao apsurd. U uslovima faktične prevlasti ajana u kadilucima, novostvorena ustanova (na nov način zamišljeno obavljanje ajanluka putem neuglednih i neuticajnih pojedinaca) nije mogla imati nikakvog pozitivnog dječstva.

Jedinu stvarnu snagu u provincijama posjedovali su tada ajani, i ako je centralna vlast željela da njene naredbe imaju bilo kakvo djelstvo, mogla se jedino na njih oslanjati. Zbog toga su sultani morali ajanima popuštati i sa njima se miriti. To je u konkretnom odnosu snaga u provincijama značilo kapitulaciju pred ajanima i otvoreno priznavanje njihove prevlasti. Onda kada su sultani na bilo koji način pokušavali da potkopaju stečene pozicije ajana, nastojeći da ih zamijene drugim organima ili da na drugi način obezbijede njihov slom, ajani su pružali otvoren otpor. Tipičan primjer za to predstavlja stav ajana prema reformnim pokušajima sultana Selima III, u kojima su oni s pravom uviđali svoj slom.

Zbog nezadovoljstva sultanovim akcijama, oni su prvo aktivnim, a kasnije pasivnim držanjem u sukobu Selima III sa carigradskim janjičarima 1807. godine, pomogli njegov slom, a njegovog nasljednika Mahmuta II, kojeg su sami podigli na prijesto, primorali da im i svečano, u zajednički sačinjenoj Povelji o savezu i slozi (sened-i ittifak), prizna polunezavisnu nasljednu vladavinu u kadilucima i, ponegdje, u pašalucima.

Ajani su težili za punim gospodstvom na svojim područjima, a prije svega za sticanjem ekonomskog imuniteta, koji se sastojao u participaciji u raznim državnim dažbinama, što je bilo moguće postići jedino uz posjedovanje vlasti u kadilucima, uz posjedovanje upravnog imuniteta. U toj stvari su se interesi ajana sudarali s interesima centralne vlasti, kojoj je, u stvari, bio jedino preostao dio prihoda što su u vidu raznih izvanrednih nameta ubirani putem ajana, i na kojima se u perspektivi osnivala jedina mogućnost materijalne egzistencije osmanske države, u kojoj je trebalo da se na ruševinama klasičnog feudalizma razvije apsolutna monarhija, država sa materijalnom bazom u sistemu budžetiranja. Smisao čitave borbe ajana za obezbjeđenje nasljednog držanja vlasti u kadilucima, ili pašalucima, osnivao se upravo na toj

privlačnoj stvari. Jer onaj ko je imao vlast u kadiluku ili pašaluku, taj je imao i mogućnost svestranog izrabljivanja podanika. Stoga bi puna pobjeda ajana značila komadanje turske države na manje i veće feudalne oblasti, pobjedu novog oblika feudalizma, po svojim karakteristikama sličnog klasičnom zapadnom feudalizmu, i u krajnjo liniji — propast osmanske države. Kao takvo, ajanstvo je objektivno predstavljalo najopasnijeg neprijatelja turske države koncem XVIII i početkom XIX stoljeća, pa je zbog toga Mahmut II bio duboko svjestan činjenice da je moguće uspostaviti neki autoritet centralne vlasti i očuvati osmansku državu od potpune propasti samo fizičkim uništenjem ajana, što će biti glavni dio unutrašnjeg programa njegove tridesetgodišnje vladavine.

U uslovima u kojima sultan nije imao nikakvog značajnijeg oslonca u zemlji taj posao nije bio nimalo lak. Na užasno zaostaloj ekonomsko-društvenoj bazi turske države mogle su da izrastaju i jačaju samo tendencije krajnje anarhičnog i razornog feudalizma, čiji su najopasniji nosioci bili ajani. Naprednih društvenih snaga, prije svega buržoazije, koja bi objektivno služila kao oslonac jačanju centralističkih, apsolutističkih, sultanovih težnji u tadašnjoj Turskoj nije bilo, tako reći, ni u zametku. Na oslonac na seljaštvo nije se moglo tada ni pomišljati. Najveći dio seljaštva na Balkanu i u neturskim muslimanskim provincijama na Istoku bio je duboko neprijateljski raspoložen prema osmanskim vladajućim slojevima i prema osmanskoj državi uopšte. To raspoloženje se najsnažnije manifestovalo u otvorenim bunama i ustancima potčinjene raje i pokorenih naroda protiv nosilaca turske osmanske vlasti, a s ciljem obaranja turskog feudalizma. S druge strane, savez sa seljaštvom bio je, u stvari, uopšte nemoguć, jer bi on značio negaciju osmanske države kao takve, koja je bila duboko prožeta duhom feudalizma čak i onda kada su u njoj bile pobijedile centralističke sultanove težnje koncem četvrte decenije XIX stoljeća.

Sultan Mahmut II u borbi s ajanima morao je potražiti saveznike na drugoj strani. Našao ih je, na prvom mjestu, među samim ajanima, u njihovom međusobnom rivalstvu i neprijateljstvu. Oslanjajući se na tu okolnost, koristeći se svakim trenutkom zatišja na spoljnopolitičkom planu i, posebno, težnjom velesila da se očuva status quo u oblasti tzv. istočnog pitanja, te izgrađujući sopstvenu vojnu snagu i sebi odanu administraciju, Mahmut II je uspio da tokom druge, treće i četvrte decenije XIX stoljeća skrši moć ajana, da fizički uništi najopasnije ajane Anadolije i Rumelije i da raskrči put uspostavljanju autoriteta centralne vlasti u preostalim provincijama svoga carstva.

Mahmut II je uništavao ajane postepeno, izgrađujući novi vojni i administrativni aparat u provincijama. Na početku se on na prvom mjestu obračunavao sa najopasnijim ajanima, zatirući ih u korijenu. Istovremeno je sa manje opasnim ajanima nešto blaže i opreznije postupao u želji da se njima koristi u teškim trenucima i da izbjegne opšte nezadovoljstvo povlaštenih slojeva osmanskog društva u provincijama. Postepenost uklanjanja ajana s poslova lokalne uprave ogleda se vrlo lijepo u tome što je u periodu vladavine Mahmuta II vladalo šarenilo u organizaciji lokalne uprave. U nekim kadilucima ranije poslove ajana obavljali su muteselimi, a u drugim — ajani kao državni službenici sa statusom muteselima.

Kada su pri kraju vladavine Mahmuta II i na početku vladavine njegovog nasljednika Abdul-Medžida, proglašenjem hatišerifa od Gülhane (1839), stvoreni, barem formalno, uslovi za uspostavljanje jedinstvenih državnih organa lokalne uprave tzv. opšte nadležnosti, definitivno su uklonjeni ajani s poslova lokalne uprave i na njihovo mjesto postavljeni muteselimi.

Međutim, time nije potpuno uništen ajanluk, jer je njegov znatan dio bio uzidan u novu organizaciju lokalne uprave. Iz nadležnosti i sadržaja funkcije muteselima se može zaključiti da je najveći dio poslova iz ranije nadležnosti ajana prešao u nadležnost muteselima. Tako je ajanluk predstavljao bitan osnov na kome je bila izgrađivana modernija lokalna uprava u Turskoj četrdesetih godina XIX stoljeća. Osim toga, zavođenjem muteselimluka nije zadugo bio ubijen duh ajanluka, jer su bivši vršioци ajanluka ili, još češće, njihovi nasljednici postavljeni na položaj muteselima. Drukčije nije moglo ni biti kada se ima na umu činjenica da su se sultani, u nedostatku boljeg oslonca, morali i dalje sasvim prirodno, oslanjati na one društvene slojeve u čije su ime vladali i čije je postojanje predstavljalo *conditio sine qua non* postojanja osmanske države kao takve.

Ako se posmatra iz aspekta državno-pravne istorije, za ajanluk se može reći da predstavlja pojavu u državno-pravnoj istoriji osmanske države iz koje je u procesu neminovnog raspadanja starih osmanskih ustanova izrastao novi oblik lokalne uprave, oblik koji karakteriše opšta nadležnost za sve u mnogim poslovima, čime se karakterišu organi lokalne uprave razvijenog oblika feudalne države — apsolutne monarhije. Kako je taj vid organizacije lokalne uprave u Turskoj izgrađivan bez potrebnog oslonca u društveno-ekonomskoj bazi, on je nužno morao biti kompromisan i zadugo opterećen svim onim slabostima koje su karakterisale njegovog prethodnika — ajanluk.

III

Društveno-politički sadržaj ajanluka bio je svugdje isti, ali su postojale značajne specifičnosti u pojedinim provincijama u pogledu vida njegovog konkretnog ispoljavanja i, osobito, u pogledu načina sticanja i držanja ajanskog položaja. Te su specifičnosti bile uslovljene različitim istorijskim okolnostima, a bitan im je osnov, po našem mišljenju, bio u različitim putevima i rezultatima propadanja timarske organizacije u pojedinim zemljama i provincijama osmanskog carstva. Osnovnu snagu razaranja timarskog sistema predstavljao je poznati proces čiflučenja, koji je u pojedinim krajevima turske države pokazivao svoje specifičnosti, osobito s obzirom na svoje nosioce, što se kasnije odrazilo i na razvoju ajanstva. U nekim provincijama, npr. u Bosni i Hercegovini i Anadoliji, glavni nosioci čiflučenja bile su domaće spahije, dok su to u Bugarskoj, Makedoniji, dijelovima Grčke itd., pretežno bili janjičari. Najuticajnijim njihovim predstavnicima pošlo je za rukom da tokom XVIII stoljeća izuzetno učvrste svoje pozicije u ekonomici i da na tom osnovu uzmu najuspješnijeg učešća u poznatoj borbi za ajanstvo. Stoga nije nimalo slučajna pojava da se kao najistaknutiji ajani u Anadoliji i Bosni i Hercegovini, javljaju pretežno velikaši koji su svoje pozicije učvršćivali pozivajući se na pravo uglednih potomaka spahijskih

porodica, starih koljenovića i odžakovića, dok se, npr., u Bugarskoj i Makedoniji kao najsilniji ajani u drugoj polovini XVIII stoljeća javljaju često janjičarske starješine ili njihovi potomci (Pasvan-oglu, Terse-nikli-oglu, Mustafa-paša Bajraktar i dr.). Prvi su stečene ajanske pozicije smatrali kao svoje istorijsko pravo, na osnovu čega su vrlo rano ajansku funkciju učinili faktično nasljednom u svojim porodicama. Položaj tih ajana bio je čvršći, zbog čega su oni manje dolazili u sukob sa centralnom vlašću predstavljajući vrlo često njen oslonac u svom kraju. Drugi, skorojevići, najčešće najgrublji uzurpatori, bili su u nepovoljnijem položaju, jer su njihove pozicije jače ugrožavale kako njihova okolina, tako još više centralna vlast, sa kojom oni dolaze vrlo često u sukob. To je, među ostalim, uslovljavalo i snažno podsticalo nešto otštriju borbu za ajanstvo, potpuniju bezobzirnost ajana u odnosu prema njihovoj okolini, naročito prema raji, kao i jači sukob tih ajana sa centralnom vlašću. Iz tih razloga je najošttriji vid dobila ajanska anarhija u nekim provincijama na Balkanu (u Bugarskoj, Makedoniji, dije-lovima Grčke i Albanije).

Pored te opšte specifičnosti u razvoju ajanluka, u pojedinim provincijama i mjestima postojale su i druge, manje ili veće specifičnosti. U nekim gradovima (kod nas, npr., u Sarajevu, čije se gradsko muslimansko stanovništvo, zanatsko i trgovačko, smatralo pripadnicima janjičarske organizacije) izgleda da se nije bilo uopšte razvilo klasično ajanstvo, jer su u tim mjestima poslovi ajanluka obavljani saradnjom državnih organa (muteselima i kadije) s predstavnicima mjesnog stanovništva, koji su se takođe zvali ajani. To nisu bili lokalni upravni funkcioneri, već najugledniji ljudi stanovništva koje su predstavljali i zastupali.

U nekim krajevima, zbog strukture stanovništva i drugih nekih okolnosti, postojali su zadugo samo izvjesni poslovi ajanluka (razrezivanje i ubiranje izvanrednih nameta, obezbjeđivanje javnog reda i mira i dr.) za čije su se ostvarivanje brinule starješine, samoupravni organi domaćeg stanovništva. Takve su poslove, npr., u Beogradskom pašaluku obavljali domaći knezovi, čija je uloga osobito porasla od druge polovine XVIII stoljeća.

Specifičnost u vezi s obavljanjem poslova ajanluka ogleda se i u tome što su ih na većim serbest (slobodnim) — posjedima (hasovima, vakufskim zemljama) obavljali upravni funkcioneri na tim posjedima (vojvode, mutevelije).

Izrazite sprecifičnosti* karakterišu ajanluk u Bosni i Hercegovini (Bosanskom pašaluku). Porijeklo ajanluka i njegova društveno-politička suština u Bosni su, slični kao i u ostalim provincijama osmanskog carstva, s tim što je ajanluk u Bosni nešto sporije izrastao i uobličavao se. To predstavlja njegovu prvu specifičnost, koja se može objasniti činjenicom da je proces raspadanja klasičnih osmanskih ustanova u Bosni sporije tekao.

Ajanluk se u Bosni odlikuje i nekim drugim specifičnostima, koje su se razvile pod uticajem ranijih specifičnosti u razvoju Bosne pod Turcima, od kojih su na ajanluk snažno uticali: specifičan razvoj bosanske muslimanske feudalne klase, islamizacija pretežnog dijela bosanskog stanovništva, ustanova kapetanija i kapetana i granični karakter Bosanskog pašaluka.

Svi pobrojani momenti su na svoj način djelovali na osobenosti u razvoju ajanluka u Bosni, gdje se on u znatnom broju kadiluka i nahija našao već na početku u posjedu nasljednih kapetana. U kadilucima u kojima nije bilo kapetana ajanluk je, najčešće, bio u rukama najistaknutijih begovskih porodica.

Vršenje ajanluka omogućilo je kapetanima da od običnih vojnih komandanata jedne kapetanije postanu sloj najkrupnijih feudalaca u Bosni i da skoro polunezavisno zavladaju pojedinim kadilucima i nahijama. Na sličan način su iz ajanluka rasli ugled i snaga najjačih feudalaca u drugim kadilucima, koji su nastojali da po ugledu na kapetane, kao nasljedne nosioce ajanluka, ajanluk učine nasljednim u svojim porodicama, u čemu su pretežno i uspijevali.

Otvoreno izrabljivanje bosanske sirotinje (muslimanske i hrišćanske) dovelo je ajane i u Bosni vrlo rano (polovinom XVIII stoljeća) u otvoren sukob sa muslimanskim stanovništvom, koje se teško mirilo s uvođenjem novih i povećanjem iznosa starih izvanrednih nameta. Pretjerano izrabljivanje i svakojake zloupotrebe vlasti od strane ajana izazvali su otvorene pobune muslimanskih seljaka u raznim krajevima Bosne (Sarajevu, Visokom, Tuzli i dr.). Njih su za izvjesno vrijeme bili iskoristili razni deklasirani (većinom janjičarski) elementi, koji su nastojali da opravdani revolt seljaka pretvore u takvu anarhiju iz koje bi izvukli najviše koristi za sebe.

Iako se ajanluk u Bosni kretao istim smjerom kao i u drugim provincijama, tempo njegovog razvoja bio je nešto sporiji i razornost manje oštra u poređenju sa stanjem u drugim provincijama. U Bosni je postojao jak spahijski muslimanski stalež domaćeg porijekla, koji je uticao da ajani, bez obzira na svoj ugled i snagu, vode više računa o raspoloženju tog staleža. Uticaj tog staleža na ajane imao je ogroman značaj za sticanje ajanskog položaja u onim kadilucima u kojima nije bilo kapetana. Da je njegov uticaj na ajane bio snažan, vidi se i po tome što se među njima bila učvrstila snažna klasna solidarnost u tako važnom pitanju kao što je razrezivanje izvanrednih nameta. Sačuvani turski dokumenti pokazuju da su neke čifluk-sahibije u Bosni uz pomoć ajana uspijevali da svoj dio nameta svale na materijalno slabije hrišćansko i muslimansko stanovništvo (raju i fukaru).

Muslimani seljaci i građani mogli su takođe, svojim buntovnim raspoloženjem prema ajanima i njihovim zloupotrebama, da utiču na ajanluk u Bosni. Oslanjajući se na svoje pravo da budu minimalno opterećeni porezima tekalifi örfiye, koji su u Bosni bili relativno mali, seljaci muslimani su uspijevali da onemoguće da budu pretjerano izrabljivani ne samo oni nego i hrišćanska raja, što je u Bosni, za razliku od stanja u ostalim osmanskim provincijama, ajanski položaj činilo nešto manje unosnim.

Uza sve to, zahvaljujući stečenim ekonomskim i društveno-političkim pozicijama vršenjem poslova ajanluka, ajani su i u Bosni tokom druge polovine XVIII stoljeća postali polunezavisni glavari u kadilucima i nahijama, igrajući ulogu krupnih feudalnih velikaša. Pa ipak, u Bosni se tokom druge polovine XVIII stoljeća nije bio razvio tip razorne ajanske anarhije kao u drugim krajevima carstva. Naredbe centralne vlasti, osobito one koje su bile u skladu s interesima bosanskih velikaša, bile su ovdje daleko više poštovane nego u ostalim provincijama turske

države. Ta pojava se objašnjava činjenicom da se među bosanskim ajanima bila ustalila snažna staleška ravnoteža na bazi razvijenije zajedničke klasne svijesti. Na nju je snažno uticala činjenica da je u Bosni postojao velik broj po snazi približno jednakih nasljednih kapetana (ajana), koji su ljubomorno čuvali svoj položaj i zajednički nastupali protiv onih koji bi pokušali da poremete tu ravnotežu. Na snažnu stalešku solidarnost među bosanskim ajanima uticala je, dalje, svijest o stalnoj opasnosti spolja (u kojoj su, inače, svi bosanski muslimani bez obzira na klasnu pripadnost gledali opasnost za svoj opstanak) i potrebi uspješnog držanja u pokornosti rajetinske klase, prema turskom poretku neprijateljski raspoložene.

Sve te okolnosti su nekom istaknutijem ajanu u Bosni stajale na putu u posezanju za vlašću izvan okvira jednog kadiluka ili nahije, i uspostavljanju ličnog gospodstva u razmjerima Bosanskog pašaluka. One su stajale isto tako na putu osjetnijem podrivanju vrhovnog sultanovog suvereniteta u Bosni.

U Bosni je bilo čestih pojava nespobnosti ajana u odnosu prema nekim naredbama centralne vlasti, i još češće — izvjesne samovolje na granicama prema Austriji, ali autoritet centralne vlasti nikada nije bio do onog stepena opao kao što je to bilo u nekim drugim provincijama osmanske države potkraj XVIII stoljeća. Naročito u stvarima odbrane granica Bosanskog pašaluka i, uopšte, granica turske države, bosanski ajani su redovno pružali potporu centralnoj vlasti i daleko brižljivije i savjesnije od ajana u drugim provincijama ispunjavali naredbe centralne i organa provincijske vlasti koje su se ticale vojnih stvari.

U efikasnom ostvarivanju takvih naredaba, bosanski ajani su usko saradivali sa bosanskim vezirom, koji je ajane sazivao na savjetovanja u Travnik da ih upozna sa sadržajem sultanovih naredaba i upozori na dužnosti i obaveze koje su nametane takvim naredbama, te da se od ajana obavijesti o brojčanom stanju i materijalnim mogućnostima pojedinih kadiluka, u cilju zajedničkog raspoređivanja tereta mobilizacije stanovništva po pojedinim kadilucima, te organizovanja tog stanovništva i slanja na razne frontove. Ta savjetovanja poznata su u našoj literaturi pod nazivom „ajansko vijeće (medžlisi ayan)”. Često im je pripisivan odlučujući značaj u političkom životu Bosne u drugoj polovini XVIII i na početku XIX stoljeća, što je, po našem mišljenju, pretjerano i ne odgovara stanju istorijske prakse. Jer, ajansko vijeće (a ovaj termin usvajamo samo uslovno) nije bilo nikakav politički organ kojim su bosanski ajani ograničavali vlast bosanskih vezira, već samo konsultativno tijelo, slično konferenciji, savjetovanju višeg državnog službenika sa nižim u cilju efikasnijeg ostvarivanja konkretnih naredaba viših organa vlasti koje su se poglavito odnosile na važnija vojna pitanja. Ta savjetovanja imala su samo utoliko politički značaj što su ajani tako bili u mogućnosti da steknu bolji uvid u zakonitost postupaka i mogućnost da zajednički zatraže intervenciju Porte protiv eventualne samovolje bosanskih vezira.

Iako je ajanluk u Bosni bio relativno manje razoran, on je objektivno bio isto tako opasan po krajnje interese centralne vlasti kao i drugi, jer je stajao na putu uspostavljanja njenog punog autoriteta na čitavom državnom području. Jer, i u Bosni su ajani težili da potpuno zavladaju kadilucima kao pravi feudanci, protiv čega se centralna vlast

morala boriti da bi očuvala egzistenciju svoje države. Zbog toga se Mahmut II morao obračunati i sa bosanskim ajanima, ostavivši taj posao za kraj zbog manjeg razornog djelovanja bosanskih ajana.

Centralna vlast se počela jače angažovati protiv bosanskih ajana tek dvadesetih godina XIX stoljeća (Dželal-paša), da bi ubrzo zatim usljed izbijanja grčkog ustanka reterirala i pokušala da otkloni sumnje bosanskih ajana u svoje prave namjere ostavljajući da se u pogodnijem momentu sa njima obračuna. Ta taktika je uspavala bosanske ajane, jer su oni počeli ozbiljnije da razmišljaju o svojoj sudbini tek onda kada im je sultan nagovijestio definitivni obračun početkom četvrte decenije XIX stoljeća. Tek tada se bosanski ajani udružuju i pokušavaju da silom spriječe sultana u sprovođenju reformnih mjera u Bosni, te izbacuju na čelo svog pokreta Husein-kapetana Gradaševića.

Pokret Husein-kapetana Gradaševića bio je inspirisan željom najvećeg broja bosanskih ajana — koji su sebe smatrali gorljivijim braniocima interesa carstva od samog sultana, a ukidanje svojih privilegija kao jednu od najkobnijih sultanovih zabluda usmjerenu na slabljenje temelja turske vlasti u Bosni — da silom oružja osujete pokušaj Mahmuta II da uništi njihove privilegije.

To znači, tek onda kada se nad privilegijama bosanskih ajana nadvila neposredna opasnost, oni se odlučuju da otvoreno dignu ruku na sultana da bi ga omeli u njegovoj namjeri. Budući da je pokret u početku imao podršku pretežnog dijela bosanskih ajana (hercegovački su se držali većinom neprijateljski), oslanjajući se djelimično na razbijeno sarajevsko janjičarstvo, on je u početku pokazao značajnu snagu, koja je krunisana pobjedom bosanskih ajana na Kosovu polju. Uskoro poslije te uspjele akcije, kao izrazito feudalni, pokret je počeo da pokazuje vidne znakove slabosti.

Čim je donekle osjetio sigurnost svoga položaja, Husein-kapetan je počeo da se ponaša prema svojim saveznicima i staleškim drugovima kao prema svojim podanicima. Svojim samovoljnim i ajanima nesimpatičnim postupcima on je ubrzo kod ostalih ajana izazvao ozbiljne sumnje u svoje buduće namjere, koje su ukazivale na znake Huseinovog apsolutizma. Te sumnje su ubrzo odbile od Huseina veliki broj bosanskih ajana, čime je, tako reći do kraja, bila sužena ionako vrlo uska društvena baza njegovog pokreta, na čije rušenje sultan nije morao da troši mnogo snage.

Slom pokreta Husein-kapetana Gradaševića, što je samo na početku izražavao specifičan oblik manifestacije jedinstva bosanskih ajana, koji su pomoću njega željeli da zaštite i očuvaju svoja prava, a ne da iz svoje sredine uzdignu novog gospodara, otvorio je put ka postepenom iskorijenjivanju ajanluka u Bosni putem njegovog pretvaranja u muteselimluk, putem svođenja ajana, ili njihovih potomaka, od malih nasljednih dinasta u kadilucima i nahijama na stepen običnih državnih službenika — muteselima.

Formalno ukidanje ajanluka u Bosni u četvrtoj deceniji XIX stoljeća ne znači i njegovo stvarno uništenje, jer su na položaj muteselima opet postavljeni bivši ajani ili njihovi potomci. Zbog toga je u tadašnjim zaostalim ekonomskim i društveno-političkim uslovima duh ajanstva u Bosni produžio život sve do konačnog sloma bosanskih velikaša zahvaljujući akciji Omer-paše Latasa pedesetih godina XIX stoljeća.

Drugim putem u svojoj posljednjoj fazi krenuo je ajanluk u Hercegovini. Njega je trasirala lična ambicija stolačkog kapetana Ali-age Rizvanbegovića (Stočevića), koji je želio da se dodvorivanjem i ulagivanjem sultanu legalnim putem dočepa vezirskog položaja u Hercegovini. Stoga se on već na početku odvojio od bosanskih ajana i uz podršku gatačkog ajana Smail-age Čengića i nekih drugih moćnih ajana u Hercegovini stavio na stranu centralne vlasti.

Razvoj pokreta Husein-kapetana Gradašćevića išao je na ruku takvim ambicijama Ali-age Rizvanbegovića, koji je zbog zasluga stečenih neprijateljskim držanjem prema Husein-kapetanu i pružanjem pomoći sultanu u suzibajnju nereda u istočnim provincijama osmanskog carstva uspio da legalno dobije vezirski položaj i titulu paše u Hercegovini, koja je od nekadašnjeg sandžaka izdignuta na stepen pašaluka. Time je Rizvanbegović ostvario prvi dio svog plana.

U cilju zavođenja svoje samovlade Ali-paša je započeo ubrzo i ostvarivanje drugog dijela svoga plana: svodenje ostalih ajana, svojih saveznika, na svoje službenike (muteselime) ili njihovo potpuno potiskivanje članovima svoje porodice. Ti Ali-pašini postupci bili su formalno u skladu sa reformnim sultanovim težnjama, ali su isto tako ukazivali na njegovu neskrivenu težnju da postane što samostalnijim sultanovim vazalom, što je, očigledno, stajalo u suprotnosti sa težnjama centralne vlasti da sprovede strogu centralizaciju državnog aparata i uspostavi svoj puni autoritet. Zbog toga je Ali-paša, u pohodu Omer-paše Latasa na bosansko-hercegovačke velikaše, kao najopasniji izdanak ajanstva u Hercegovini bio prvi na udaru, jer mu je Latas sa sobom nosio smrtnu osudu bez prava na apelaciju. Od tog suda nije ga moglo spasti ni njegovo kukavičko držanje ni novi pokušaj ulizivanja, pa je, na kraju, napušten i prezren od svojih nekadanjih saveznika — hercegovačkih ajana, omražen od svih ostalih slojeva stanovništva u Hercegovini, bio potpuno prepušten na milost i nemilost neumoljivom Latasu.

Smaknućem Ali-paše Stočevića i nekih drugih bosansko-hercegovačkih velikaša Latas je stvarno dokrajčio ajanluk u Bosni i Hercegovini, pripojio ponovo Hercegovinu bosanskom vilajetu i u njemu zaveo novu administrativnu podjelu.

IZVORI I LITERATURA

I. IZVORI

A. NEIZDATA ARHIVSKA GRAĐA

1. Sidžili

Sidžili sarajevskog kadiluka 1—86, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu. Prva dva potiču iz XVI stoljeća (1556—58, 1565—67). Ostali se odnose na period druge polovine XVIII do druge polovine XIX stoljeća.

Sidžili iz raznih kadiluka Bosanskog pašaluka od 1—61, Orijentalni institut u Sarajevu. Od ovih sidžila dva potiču iz XVII stoljeća (mostarski 1669—70, jajački 1692—3). Svi ostali su iz XVIII i prve polovine XIX stoljeća.

Sidžili bitoljskog kadije iz XVII i XVIII stoljeća (Državni arhiv SR Makedonije — Skoplje).

2. Ostala arhivska građa

Nekoliko fermana iz druge polovice XVIII stoljeća, Carigradski arhiv — Başvekâlet Arsivî (Mühimme no. 128 varak 34 B, Abdülhamid I devri numara 3272, Dahiliye vesikalari M. Cevdet tasnifi numara 1409 ve 2265).

Turski dokumenti Državnog arhiva u Dubrovniku, (Acta Turcarum).

Turski dokumenti Državnog arhiva u Zadru.

Acta turcica Orijentalnog instituta u Sarajevu.

Turski dokumenti Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu.

Turski dokumenti (među njima nekoliko sidžila) Orijentalne zbirke Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu.

Turski dokumenti iz Kaptolskog arhiva — Split.

Turski dokumenti u arhivu Franjevačkog samostana Makarska.

Acta turcica u arhivima franjevačkih samostana Fojnica, Kreševo i Sutjeska.

Haus-Hof und Staatsarchiv Wien, Staatskanzlei, Konsulat Travnik.

Haus-Hof und Staatsarchiv Wien, Acta turcica.

B. IZDATI DOKUMENTI

Баркан О. Лutfi XV ve XVI inci asirlarda Osmanli imparatorlugunda zirai ekonominin hukuki ve mali esaslari. Birinci cit: KANUNLAR; Istanbul, 1935.

Панчо Доревъ, Документи за Българската история София, 1940.

Đurđev Branislav, Sremska kanun-nama iz 1588/9 godine, GZM, nova serija IV, V; Sarajevo, 1950.

Đurđev Branislav, Požeška kanun-nama iz 1545. g., GZM, n.s., 1946.

Đurđev Branislav, Kanun-nama Bosanskog sandžaka iz godine 1530, GZM, III; 1948.

Elezović Gliša, Turski spomenici I; Beograd, 1940.

- Fekete Ludvig, Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatik der türkischen Botmässigkeit in Ungarn; Budapest, 1926.
- Filipović Nedim, Jedna kanun-nama Zvorničkog sandžaka, GZM III; 1948.
- Filipović Nedim, Carska zapovijed Bešaretu, GZM, n.s. IV—V; 1950.
- Galabov-Duda G., Osmanoturski izvori za Blgarskata istorija, Sofija, 1943.
- Г. Гълъбов, Османотурски извори за бълг. истор., София, 1948.
- Hadžibegić Hamid, Bosanska kanun-nama 1565. g., GZM, n.s., sv. III; 1948.
- Hadžibegić Hamid, Kanunnama sultana Sulejmana Zakonodavca iz prvih godina njegove vladavine, GZM IV—V; 1950.
- Kanuni i kanun-name, za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak. Izdanje Orijentalnog instituta u Sarajevu; Sarajevo, 1957.
- Kapidžić Hamdija, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine u XIX vijeku; Sarajevo, 1956.
- Kemura Sejfudin, Bilješke iz prošlosti bosanskih katolika i njihovih bogomolja po turskim dokumentima; Sarajevo, 1916.
- Kemura Sejfudin, Prvi srpski ustanak pod Karadordem, po turskim vrelima; Sarajevo, 1914.
- Korkut M. Derviš, Nešto o turskim dokumentima arhiva Dubrovačkog, GZM XL; 1928.
- Kraelitz Fridrich, Kanun-name sultan Mehmeds der Eroberers, MOG, I; Wien, 1921.
- Kreševljaković-Kapidžić, Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat od 1785. godine; Sarajevo, 1957.
- Skarić Vladislav, Popis bosanskih spahija iz 1123/1711 godine, GZM XLII; 1930.
- Skarić Vladislav, Turski agrarni zakonici za sandžake Bosnu i Hercegovinu od godine 1074, GZM XLVI; 1934.
- Šabanović Hazim, Turski dokumenti u Bosni iz druge polovice XV stoljeća, Istorijsko-pravni zbornik sv. 2; Sarajevo, 1949.
- Šabanović Hazim, Turski izvori o srpskoj revoluciji 1804, I; Beograd, 1956.
- Truhelka Ćiro, Tursko-slovjanski spomenici dubrovačke arhive, GZM XXIII; Sarajevo, 1911.
- Turski dokumenti za Makedonskata istorija, od 1800—1839, Izdanje Naučnog instituta za nacionalnu istoriju makedonskog naroda, I—V; Skoplje, 1951—1958.
- Pored pobrojanih, veliki broj dokumenata u skraćenom ili potpunom obimu objavili su u svojim radovima, koji će kasnije biti navedeni: Hadžibegić, Handžić, Mujić, Mušić, a od stranih autora — naročito Uzunčaršili u svojim djelima.

II. ISTORIOGRAFSKI IZVORI

A. NEIZDATI (rukopisi)

Târih-i Enveri, Zbornik istorijske i književne građe koju je sakupio Muhamed Enveri Kadić u 28 svezaka folio-formata sa bogatom građom za istoriju Bosne od XV do XIX stoljeća. Čuva se u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, a poznata je pod nazivom KADIĆEVA HRONIKA.

Târih-i Diyâri Bosna, Istorija Bosne od XV do XIX vijeka od Saliha Hadžihusejnovića (Muvekit). Autograf u Orijentalnom institutu u Sarajevu i Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu.

Tevârih-i Al-osman (Târihi Ali), Nacionalna biblioteka u Beču.

B. IZDATI PISCI

- Ajni Ali, Kavānin-i āl-i Osman der hulāsa-i mezānin-i defteri divan. Izdanje Ahmed Vefik paše; Istanbul, 1280 (1864). Pogledati još Tschendorf. Das Lehnswesen.
- Ali Čauš, Rasprava Ali Čauša iz Sofije o timarskoj organizaciji u XVII stoljeću. Izdao i preveo H. Hadžibegić, GZM; 1947, 134—205.
- Evlija Čelebi, Seyahatname, sv. I—VI, Istanbul 1314—1318. Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama, preveo Hazim Šabanović; Sarajevo, 1954.
- Koçi Bey Risalesi, izdao Ali Kemali Askut; Istanbul, 1939.
- Muderizović Riza, Kronika Mula Mustafe Bašeskije, GZM, XXX; 1918.
- Nikola Lašvanin, Ljetopis, GZM; Sarajevo, 1889.
- Ljetopis Franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci, Za štampu uredio dr fra Julijan Jelenić, GZM, XXXVIII/1925 i XXXIX/1927.

LITERATURA

A. DOMAĆA

- Bastajić Konstantin, Prilog pitanju o odnosu vanekonomske prinude i dominikalne vlasti u timarsko-spahiskom sistemu, Historijski zbornik, god. VII, br. 1—4; Zagreb, 1954.
- Bastajić Konstantin, Timarsko vlasništvo; Zagreb, 1958.
- Bašagić Redžepašić Safvetbeg, Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine; Sarajevo, 1900.
- Bašagić S., Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj Carevini; Zagreb, 1931.
- Bašagić S., Kako se za turske uprave Jugoslavija dijelila na kadiluke, Novi behar IV, br. 19; Sarajevo, 1930.
- Begović Mehmed, O izvorima šeriatskog prava, Arhiv za pravne i društvene nauke; Beograd, 1933 (januar).
- Begović Mehmed, Tragovi našeg srednjevjekovnog prava u turskim pravnim spomenicima, Istor. časopis Istor. instituta SAN, knj. III; Beograd, 1952.
- Bejtić Alija, Priboj na Limu pod osmanskom vlašću 1418—1912; Sarajevo, 1945.
- Bejtić Alija, Bosanski namjesnik Mehmed paša Kukavica i njegove zadužbine u Bosni (1752—56 i 1757—1760). Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom VI—VII; Sarajevo, 1958.
- Bejtić Alija, Uloga vakufa u izgradnji i razvitku naših gradova, Kalendar Narodna uzdanica za 1944; Sarajevo, 1943.
- Božić Ivan, Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku; Beograd, 1952.
- Burina Safet, Trgovački odnosi BiH sa Dubrovnikom i Venecijom u XVIII v., Gajret-kalendar za 1937; Sarajevo, 1936.
- Bušatlić Hafiz Abdulah, Porodično i nasljedno pravo muslimana; Sarajevo, 1926.
- Buturović Derviš, Jedan interesantan slučaj iz prošlosti sudovanja kadija, Gajret, god. XX; Sarajevo, 1939.
- Buturović Derviš, Isprave spahiskih porodica iz nahije Neretve, POE VI—VII; Sarajevo, 1958.
- Čorović Vladimir, Bosna i Hercegovina, Izd. Srp. književne zadruge; Beograd, 1925.
- Čorović Vladimir, Iz sarajevske prošlosti, Prilozi sa književnost, jezik i folklor knj. XVI, sv. II; Beograd, 1936.
- Čurić Hajrudin, Alipaša Rizvanbegović Stočević, Godišnjica Nikole Čupića, knjiga XLVI; Beograd, 1937.

- Čubrilović Vaso, Poreklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini, JIČ I, sv. 1—4; Beograd, 1935.
- Čulinović Ferdo, Državno-pravna historija jugoslovenskih zemalja XIX i XX vijeka, I; Zagreb, 1953.
- Dinić J. Mihajlo, Državni sabor Srednjevjekovne Bosne; Beograd, 1955.
- Đurđev Branislav, O ve'nucima, GZM; Sarajevo, 1947 (n.s., br. II).
- Đurđev Branislav, O knezovima pod turskom upravom, Istorijski časopis Istoriskog instituta SAN I; Beograd, 1948.
- Đurđev Branislav, Prilog pitanju razvitka i karaktera tursko-osman-skog feudalizma — timarsko-spahiskog uređenja, Godišnjak Istor. društva BiH I; Sarajevo, 1949.
- Đurđev Branislav, O uticaju turske vladavine na razvitak naših naroda, Godišnjak Istor. društva BiH II; Sarajevo, 1950.
- Đurđev Branislav, Hrišćani spahije u severnoj Srbiji u XV veku, Godišnjak Istor. ruštva Bosne i Hercegovine IV; Sarajevo, 1952.
- Đurđev Branislav, Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku; Sarajevo, 1953.
- Elezović Gliša, Turski izvori za istoriju Jugoslovena, Bratstvo XXVI; Beograd, 1932.
- Filipović S. Milenko, Eminaga i Ćor Alibeg, Južni pregled br. 2; Skoplje, 1935.
- Filipović S. Milenko, Kargalija i njegovi potomci, Južni pregled br. 1 i 2; Skoplje, 1938.
- Filipović Nedim, Pogled na osmanski feudalizam (s posebnim obzirom na agrarne odnose), Godišnjak Istoriskog društva BiH IV; Sarajevo, 1952.
- Filipović Nedim, Odžakluk timari u Bosni i Hercegovini, POF V; Sarajevo, 1955.
- Filipović Nedim, Sarajevo, Pregled br. 7—8; Sarajevo, 1953.
- Gavrilović Mih., Miloš Obrenović; Beograd, 1909.
- Guzina Ružica, Knežina i postanak srpske buržoaske države; Beograd, 1955.
- Hadžibegić Hamid, Prilog proučavanju nadležnosti sudova u turskom periodu, Istorijsko-pravni zbornik sv. 3—4; Sarajevo, 1950.
- Hadžibegić Hamid, Džizija ili harač, Prilozi za orijentalnu filologiju III—IV i V; Sarajevo, 1953. i 1955.
- Hadžijahić Muhamed, O klasnom konfesionalnom razlikovanju u BiH, Pregled za mjesec mart 1953; Sarajevo, 1953.
- Handžić Adem, Bosanski namjesnik Hekim-oglu Alipaša, POF V; Sarajevo, 1955.
- Handžić Adem, Bosanske solane u XVI i XVII v., Članci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne; Tuzla, 1959.
- Handžić Mehmed, Pogled na sudstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme turske vlasti; Sarajevo, 1941.
- Janković Dragoslav, Istorija države i prava Srbije od XII—XV v.; Beograd, 1953.
- Kapidžić Hamdija, Omer Latas u Bosni — Pacifikacija Bosne, Kalendar Gajret za 1939; Sarajevo, 1938.
- Kapidžić Hamdija, Veze Dubrovnika i Hercegovine u XVIII vijeku, Kalendar Gajret za 1939; Sarajevo, 1940.
- Kapidžić Hamdija, Stolac u XVIII vijeku, Kalendar Gajret za 1940. godinu; Sarajevo, 1941.
- Kapidžić Hamdija, Iskorišćavanje šuma u doba Alipaše Rizvanbegovića u Hercegovini, Gajret kalendar za 1935.
- Knežević Antun, Carsko-turski namjesnici u Bosni i Hercegovini; Senj, 1887.

- Kreševljaković Hamdija, Odakle i šta su bili bosansko-hercegovački muslimani, „Danica“, kalendar, za 1916. godinu; Zagreb, 1915.
- Kreševljaković Hamdija, Početak ukidanja janičara u Bosni, kalendar Pravda za 1925. godinu; Sarajevo, 1924.
- Kreševljaković Hamdija, Husein kapetan Gradašćević Zmaj od Bosne; Sarajevo, 1931.
- Kreševljaković Hamdija, Bitka pod Banjalukom 4. VIII 1737, kalendar Narodne uzdanice god. V; Sarajevo, 1936.
- Kreševljaković Hamdija, Morići — prilog povijesti Sarajeva; Sarajevo, 1938.
- Kreševljaković Hamdija, Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini (1463—1878); Zagreb, 1935.
- Kreševljaković Hamdija, Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu.
- Kreševljaković Hamdija, Vareš kao središte gvozdenog obrta u Bosni i Hercegovini do 1891, GZM, LIV; Sarajevo, 1942.
- Kreševljaković Hamdija, Gradska privreda i esnafi u Bosni i Hercegovini (1463—1851), Godišnjak Istorijjskog društva BiH I; Sarajevo, 1949.
- Kreševljaković Hamdija, Čefilema sarajevskih kršćana 1788 godine, POF III—IV; Sarajevo, 1953.
- Kreševljaković Hamdija, Kapetanije u Bosni i Hercegovini; Sarajevo 1954.
- Kreševljaković Hamdija, Dženetići, Radovi Naučnog društva BiH, knjiga II; Sarajevo, 1954.
- Kreševljaković Hamdija, Muteselimi i njihov djelokrug, Radovi, knjiga VII; Sarajevo, 1957.
- Kreševljaković Hamdija, Hanovi i Karavansaraji; Sarajevo, 1957.
- Kreševljaković-Kapidžić, Sudsko-administrativna podjela Bosne i Hercegovine početkom XIX v., Istorijjsko-pravni zbornik 3—4; Sarajevo, 1950.
- Kreševljaković Hamdija, Esnafi i obrti u starom Sarajevu; Sarajevo, 1958.
- Makanec Alfred, Bune i ustanci u Bosni za Mehmed Vedžih paše prije 100 godina, Hrvatski dnevnik, Uskrs; Zagreb, 1938.
- Momirović Petar, Prilog proučavanju sarajevskih kujundžija, POF V; Sarajevo, 1955.
- Muderizović Riza, Jedan popis sarajevskih janičara poč. XIX v. GZM; 1917.
- Muderizović Riza, Popis sarajevskih zanatlija iz godine 1848, GZM; Sarajevo, 1929.
- Muderizović Riza, Nekoliko muhurova bosanskih valija, GZM XXVIII; Sarajevo, 1916.
- Muderizović Riza, Biografija Mule Mestvice i korespondencija Murat kapetana iz 1818 i 1819, GZM, XLIV; 1932.
- Mujić Muhamed, Jedna bujrukdija Husein bega Gradašćevića, POF II; Sarajevo, 1951.
- Mujić Muhamed, Položaj Cigana u jugoslovenskim zemljama pod osmanskom vlašću, POF, III—IV; Sarajevo, 1953.
- Mušić Omer, Mināhgün-n-nizam fi dini-l-islām od Muhameda Prozorca, POF V; Sarajevo, 1955.
- Nedeljković Branislav, Istorija baštinske svojine u novoj Srbiji od kraja 18 veka do 1931; Beograd, 1936.
- Ninčić Momčilo, Pitanje svojine zemlje u Srba pod Turcima; Beograd, 1913.
- Ninčić Momčilo, Istorija agrarno-pravnih odnosa srpskih težaka, I deo; Beograd, 1920.

- Novaković Stojan, Srbi i Turci XIV i XV veka, istoriske studije o prvim borbama s najezdom turskom pre i posle boja na Kosovu; Beograd, 1893.
- Novaković Stojan, Pronijari i baštinici (spahije i čifluk sahibije) Glas srp. akademije; Beograd, 1887.
- Novaković Stojan, Tursko carstvo pred srpski ustanak; Beograd, 1906.
- Novaković Stojan, Hadži Kalfa, Spomenik XVIII; Beograd, 1892.
- Olesnicki A. Aleksije, Bosanska vojska pod zapovjedništvom Bećir paše Čengića u Rusko-Turskom ratu god. 1737; Zagreb, 1940.
- Pavlović Dragoljub, Pokreti u Bosni i Albaniji protivu reformama Mahmuta II; Beograd, 1913.
- Pantelić Dušan, Beogradski pašaluk posle Svištovskog mira 1791—1794; Beograd, 1927.
- Pivčević I, Poljica, Srđ; Dubrovnik, 1907.
- Pop Georgijev DMITAR, Sopstvenata vrz čiflicite i čifligarskite agrarno-pravni odnosi na Makedonija; Skopje, 1956.
- Popović Vasilj, Istočno pitanje; Beograd, 1928.
- Popović Vasilj, Trgovina i promet Bosne u Napoleonovo doba, Spomenik LXIX, II razred; Beograd, 1929.
- Popović Vasilj, Borba bosanske muslimanske čaršije protiv nereda i korupcije 1818. godine, Zbornik u čast Bogdana Popovića; Beograd, 1929.
- Perojević Marko, Klis u turskoj vlasti; Sarajevo, 1936.
- Prelog Milan, Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade, I—II; Sarajevo 1910.
- Rašid-Beja, Istorija čudnovatih događaja u Beogradu i Srbiji, knjiga prva, s turskog preveo A. S. Čohadžić, Spomenik XXIII; Beograd, 1894.
- Samardžić Radovan, Jedan prijem kod bosanskog paše u Sarajevu 1657, „Oslobodenje”; Sarajevo 22. II 1953.
- Skarić Vladislav, Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije; Sarajevo, 1937.
- Skarić Vladislav, Postanak i razvitak kmetstva u BiH, Selo i seljaštvo; Sarajevo, 1937.
- Skarić Vladislav, Srpski pravoslavni narod i crkva u Sarajevu u 17 i 18 vijeku; Sarajevo, 1928.
- Skarić Vladislav, Odnos Sarajlija prema Osmanskoj carevini, „Politika”; 13. I 1941, 31. I 1941.
- Skarić Vladislav, Podaci za historiju Hercegovine od 1566 do sredine XVII v., GZM, XLIII; 1931; 2.
- Skarić Vladislav, Širenje islama u Bosni i Hercegovini, Kalendar Gajreta za 1940; Sarajevo, 1939.
- Skarić Vladislav, Trebinje u 18 vijeku, Gajret, XLV; Sarajevo, 1933.
- Sokolović Osman, Tešanji prije tri stoljeća; Sarajevo, 1942.
- Sokolović Osman, Prilike u Bosni potkraj XVII stoljeća; Sarajevo, 1943.
- Sokolović Osman, Djelimičan popis trgovaca muslimana iz BiH pod Turskom, Novi behar god. XV, br. 2—6; Sarajevo, 1943.
- Sokolović Osman, Muslimansko pučanstvo u okolini Sarajeva, El-Hidaje, br. 11—12, god. VIII; Sarajevo, 1944.
- Solovjev Aleksandar, Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne, Godišnjak Istorijskog društva BiH, I; Sarajevo, 1949.
- Spaho Fehim, Prve kafane su otvorene u našim krajevima, Novi behar V; Sarajevo, 1931.
- Salih Sidki Mahmutkadić, Ustanak srpske raje, njegovo ugušenje i izbavljanje grada Beograda, s turskog preveo Fehim Spaho, Novi behar XVI, br. 2—15 Sarajevo, 1944.
- Spaho Fehim, Još jedan neobjavljeni dokumenat iz pokreta Husein kapetana Gradašćevića, Kalendar Napredak za 1934; Sarajevo, 1933.

- Spaho Fehim, Pobuna u tuzlanskom srezu polovinom osamnaestog vijeka, GZM, XL; Sarajevo, 1933.
- Spaić Vojislav, Zemljišno-knjižni sistem u Bosni i Hercegovini za vrijeme Turaka, Istorijsko-pravni zbornik, sv. 3—4; Sarajevo, 1950.
- Sučeska Avdo, Vakufski krediti u Sarajevu u svijetlu sidžila sarajevskog kadije iz 1565/6, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, II; Sarajevo, 1954.
- Sučeska Avdo, Mjesto muteselima u lokalnoj upravi do tanzimata, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, 1959.
- Sučeska Avdo, Malikâna, POF VIII—IX/1960.
- Sučeska Avdo, Taksit (prilog izučavanju dažbinskog sistema u našim zemljama pod turskom vlašću), Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu VIII, 1960.
- Sučeska Avdo, Promjene u sistemu izvanrednog oporezivanja u Turskoj u XVII vijeku i pojava nameta tekâlif-şâkka, POF X—XI; 1960—1961.
- Stojančević V., Tursko stanovništvo u Srbiji pred I ustanak, Zbornik za društvene nauke Matice srpske; Novi Sad, 1956; br. 13—14.
- Šabanović Hazim, Popis kadiluka u Evropskoj Turskoj od Mostarca Abdulaha Huremovića, GZM LIV; Sarajevo, 1943.
- Šabanović Hazim, Upravna podjela jugoslovenskih zemalja pod turskom vladavinom do Karlovačkog mira 1699; Godišnjak Istorijskog društva BiH, IV; Sarajevo, 1952.
- Šabanović Hazim, Organizacija turske uprave u Srbiji u XV i XVI vijeku, Istorijski Glasnik, br. 3—4 za 1955; Beograd, 1955.
- Šabanović Hazim, Bosanski pašaluk; Sarajevo, 1959.
- Šabanović Hazim, Vojna istorija Bosne pod Turcima (Vojna enciklopedija Jugoslavije).
- Šabanović Hazim, Vojno uređenje Bosne od 1463 do kraja XVI stoljeća, Godišnjak Istorijskog društva BiH, XI; Sarajevo, 1960.
- Taranovski Teodor, Istorija srpskog prava u nemanjičkoj državi, I; Beograd, 1931.
- Tošković Jovo, Odnosi Bosne i Srbije 1805—6; Subotica, 1927.
- Truhelka Ćiro, Pravni položaj hrišćana u Turskoj carevini, „Obzor”, 4. srpnja 1931; Zagreb.
- Truhelka Ćiro, Popis bosanskih sandžakbega od g. 1463—1878, Časopis za hrvatsku povijest; Zagreb, 1943; knjiga I, sv. 1—2.
- Truhelka Ćiro, Gazi Husrevbeg, njegov život i njegovo doba, GZM XXIV; 1912.
- Truhelka Ćiro, Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni, GZM XXVII.
- Truhelka Ćiro, Pabirci iz jednog jajačkog sidžila, GZM XXX; 1918.
- Vasić Milan, O knežinama Bakića pod turskom vlašću, Godišnjak Istorijskog društva BiH; Sarajevo, 1958.
- Vasić Milan, Knežine i knezovi timarlje u zborničkom sandžaku u XVI vijeku, Godišnjak Istorijskog društva BiH; Sarajevo, 1959.
- Vinaver Vuk, Sarajevski trgovci u Dubrovniku sredinom XVIII v., Godišnjak Istorijskog društva BiH, VI; Sarajevo, 1954.
- Vukičević Milenko, Znameniti Srbi Muhamedanci, I; Beograd, 1901.

B. STRANA

- Abdurahman Vekif, Tekâlif kavâid, I; Istanbul, 1329.
- Ahmed Rasim, Osmanli târihi, I—IV; Istanbul, 1327—1329.
- Akçura Yusuf, Osmanli devletinin dagilma devri (XVIII ve XIX asirlarda); Istanbul, 1940.
- Ami Boue, Die Europäische Türkei: Wien, 1889 (La Turquie d'Europe, Paris 1840).

- Andreossy, Constantinople et le Bosphore de Thrace pendant les années 1812, 1813 et 1814 et pendant l'année 1826; Paris, 1828.
- Arsal Sadri Maksudi, Türk Tarih ve Hukuk I; Istanbul, 1947.
- Arsal Sadri Maksudi, Teokratik devlet ve layik devlet, Tanzimat, I; 1940.
- Babinger Franz, Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke; Leipzig, 1927.
- Barkan Ömer Lütfi, Malikâne divani sistemi; Türk Hukuk ve İktisad Tarihi mecmuasi, 3, Istanbul, 1939.
- Barkan Ömer Lütfi, İslam — Türk mülkiyet hukuku tatbikatının Osmanlı İmparatorlugda aldığı şekiller, Istanbul Üniverzitesi Hukuk fakültesi mecmuasi, VII.
- Barkan Ömer Lütfi, Çifitlik, Ğlanak u İslam Ansiklopedisi, Istanbul 1945 (preveo Hadžibegić H. u Godišnjaku Istorijskog društva BiH, II, 1950.)
- Barkan Ö. Lütfi, Osmanlı İmparatorlugu „Bütçe” lerine Dair Notlar Istanbul Üniverzitesi İktisad fakültesi mecmuasi; Istanbul, 1953—4.
- Beaujour Félix Tableau du commerce de la Grèce, formé d'après une année moyenne, depuis 1787 jusqu'en 1797, I—II; Paris, an VIII (1800).
- Belin M., Essais sur l'histoire économique de la Turquie, Paris, 1865 (Turski prevod — Ziya Karamürsel, Türkiye iktisadi tarihi hakifida tetkikler; Istanbul, 1931).
- Bernard Lewis, The Emergence of Modern Turkey; London, 1961.
- Chaumette Des Faussés, Voyage en Bosnie dans les années 1807 et 1808; Paris, 1822.
- Çoşkun Uçok, Türk hukuk tarihi dersleri; Istanbul, 1946.
- Cyprien Robert, Die Slawenen der Türkei, nämlich Serbier, Montenegroier, Bosniaken, Albanesen und Bulgaren; Stütgart, 1851.
- Efdaluddin, Alemdar Mustafa paşa, Tarih-i Osmanî ecünemi mecmuasi, No. 16 i 17, Istanbul, 1330
- Eichler Eduard, Das Justizwesen Bosniens und der Herzegowina; Wien, 1889.
- Enver Ziya Karal, Osmanlı tarihi, V—VI; Ankara, 1947.
- Grünberg K., Die Agrarverfassung und das Grundentlastungsproblem in Bosnien und der Hercegowina; Wien, 1912.
- Hammer Joseph von, Des osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung; Wien, 1815.
- Hammer Joseph von, Geschichte des Osmanischen Reiches, I—IX; Pest, 1827—1835.
- İbrahim Alaettin, Meşhur Adamlar, I—IV; Istanbul, 1933—1936.
- Jonquiere, Histoire de l'Empire Ottoman; Paris, 1914.
- Jouannin J. M. et Jules van Gaver, Turquie; Paris, 1840.
- Juchereau de Saint-Denys, Révolutions de Constantinople en 1807 et 1808. précédées d'observations generales sur l'état actuel de l'Empire Ottoman, I—II; Paris, 1819.
- Juchereau de Saint-Denys, Histoire de l'Empire Ottoman depuis 1792 jusqu'en 1844, I—II; Paris, 1844.
- Kissling H. J., Beiträge zur Kenntnis Thrakiens im 17. Jahrhundert; Wiesbaden, 1956.
- Köprülü Mehmed Fuad, Les origines de l'Empire Ottoman; Paris, 1935. (na naš jezik preveo Nedim Filipović, Porijeklo Osmanske Carvine; Sarajevo, 1955).
- Köprülü M. Fuad, Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerini tesir hakkindâ bazı mülahazalar, Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuasi, 1; Istanbul, 1931.
- Kremer Alfred von, Kulturgeschichte des Orients unter den Chalifen, I—II; Wien, 1875.
- Lamartine A. de, Histoire de la Turquie, I—VIII; Paris, 1855.

- Lamouche L., Histoire de la Turquie; Paris, 1934.
- Mahmud ibn Muhammed Ibn Arnus, Tarihu-l-kadāi fil-islam; Kairo, 1934.
- Marks Karl, Kapital, izdanje „Kulture“; 1948, I.
- Миллер А. Ф. Мустафа-паша Байрактар (Отоманская империя в начале XIX века); Москва-Ленинград, 1947.
- Ohsson Muradgea D., Tableau général de l'Empire Ottoman, I—VII; Paris, 1788—1824 (njemački prevod Allgemeine Schilderung des Osmanischen Reiches; Leipzig, 1793).
- Olivier G. A., Voyage dans l'Empire Ottoman, I—II; Paris, 1801.
- Pertusier Charles, La Bosnie considérée dans ses rapports avec l'Empire Ottoman; Paris, 1822.
- Ranke Leopold, Serbien und die Türkei im neunzehnten Jahrhundert; Leipzig, 1879 (preveo Stojan Novaković, Srbija i Turska u devetnaestom veku; Beograd, 1892).
- Rašid, Tarih; Istanbul, 1282.
- Ricaut, Histoire de l'état present de l'Empire Ottoman; Amsterdam, 1671.
- Rosen Dr. G., Geschichte der Türkei von dem Siege der Reform in Jahre 1826 bis zum Parieser Tractat vom Jahre 1856; Leipzig, 1866.
- Sax Carl Ritter von, Geschichte des Machtverfalls der Türkei bis Ende des XIX Jahrhunderts und die Phase der „orientalischen Frage“ bis auf die Gegenwart; Wien, 1908.
- Sax Carl Ritter von, Skizzen über Bewohner Bosniens; Wien, 1864.
- Schacht, Joseph. G., Bergsträssers Grundzüge des islamischen Rechts; Berlin—Leipzig, 1935.
- Schlechtta -Wssehrd Ottokar Freiherr von, Revolutionen in Constantinopel in den Jahren 1807 und 1808; Wien, 1882.
- Thalozy, Geschichte Bosniens (Österr-ungarische Monarchie in Wort und Bild).
- Thommel, Beschreibung des Vilayet Bosnien; Wien, 1867.
- Tischendorf P. A., Das Lehnswesen in der moslemischen Staaten insbesondere in Osmanischen Reiche; Leipzig, 1872.
- Tornauw N., Das Moslemische Recht aus den Quellen dargestellt; Leipzig, 1855.
- Tyan Emil, Histoire de l'Organisation Judiciaire en Pays d'Islam; Paris 1938—1944.
- Uzunçarşılı İsmail Hakkı, Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal; Istanbul, 1941.
- Uzunçarşılı İ. H., Osmanlı Devletinin saray teşkilâtı; Ankara, 1945.
- Uzunçarşılı İ. H., Osmanlı tarihi, I—IV; Ankara, 1948—1956.
- Uzunçarşılı İ. H., Osmanlı Devleti teşkilâtından Kapukulu ocakları, I—II; Ankara, 1943—4.
- Uzunçarşılı İ. H., Osmanlı Devletinin Merkez ve bahriye teşkilâtı; Ankara, 1948.
- Uzunçarşılı İ. H., Meşhur Rumeli ayanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık oğlu Süleyman ağalar ve Alemдар Mustafa paşa; Istanbul, 1942.
- Uzunçarşılı İ. H., „Âyân“, Çanak u Islam Ansiklopedisi, I.
- Zenker-Jules Theodore Zenker, Dictionaire Turc-Arabe-Persan; Leipzig, 1866—1876.
- Zinkeisen J. W., Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa, I—VII; Hamburg, 1859—1863.

SKRAĆENICE

češće citiranih izvora i literature

Barkan, Kanunlar	Barkan, Omer Lufti, XV ve XVI inci asirlarda Osmanli Imparatorlugunda zirai ekonominin hukuki ve mali esaslari. Birinci cilt: Kanunlar; Istanbul; 1943.
Bašagić, Kratka uputa	Bašagić, Safetbeg, Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine; Sarajevo, 1900. godine.
Bašeskija, Hronika	Muderizović Riza, Kronika Mula-Mustafe Bešeskije, GZM; Sarajevo, 1918.
DAL	Državni arhiv u Dubrovniku.
DAM	Državni arhiv Socijalističke republike Makedonije u Skopju.
DAZ	Državni arhiv u Zadru.
Dinić, Državni sabor	Dinić J. Mihajlo, Državni sabor srednjevekovne Bosne; Beograd, 1955.
Đurđev, O knezovima	Đurđev Branislav, O knezovima pod turskom upravom, Istorijski časopis Istor. instituta Srpske akademije nauka (SAN) I; Beograd, 1948.
Đurđev, O vojnicima	Đurđev Branislav, O vojnicima; GZM; Sarajevo, 1947 (n. s. br. II)
Đurđev, Prilog pitanju razvitka	Đurđev Branislav, Prilog pitanju razvitka i karaktera tursko-osmanskog feudalizma, Godišnjak Istor. dr. Bosne i Hercegovine I; Sarajevo, 1949.
Đurđev, Turska vlast	Đurđev Branislav, Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku; Sarajevo, 1953.
Fekete, Einführung	Fekete Ludwig, Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatie der türkischen Botmäßigkeit in Ungarn, 1. Lieferung; Budapest, 1926.
Filipović, Odžakluk timari	Filipović Nedim, Odžakluk timari u Bosni i Hercegovini, POF V; Sarajevo, 1954—55.
Filipović, Pogled	Filipović Nedim, Pogled na osmanski feudalizam, Godišnjak Istor. dr. Bosne i Hercegovine IV; Sarajevo, 1952.
Fojnica, Acta turcica	Arhiv franjevačkog samostana u Fojnici, Acta turcica.
GHBb	Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu.

- GZM Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu.
- Hadžibegić, Džizija ili harač Hadžibegić Hamid, Džizija ili harač, POF III—IV, V; Sarajevo, 1953, 1955.
- Hadžibegić, Kanunama Sulejmana Zakonodavca Hadžibegić Hamid, Kanunama sultana Sulejmana Zakonodavca, GZM; 1950.
- Hammer, Staatsverfassung Hammer Joseph von, Des osmansischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung; Wien, 1815.
- Handžić, Hekim oglu Handžić Adem, Bosanski namjesnik Hekim oglu Ali-paša, POF V; Sarajevo, 1950.
- Istorija naroda Jugoslavije, I Istorija naroda Jugoslavije I knjiga; Beograd, 1953. (izdanje ćirilicom).
- Istorija naroda Jugoslavije, II Istorija naroda Jugoslavije II knjiga; Beograd, 1960. (izdanje ćirilicom).
- Kadić, Arhiv GHBB, Kadić, M. E. Arhiv.
- Kadić, Hronika GHBB, Kadić, M. E. Hronika.
- Kanuni i kanunname Kanuni i kanunname, za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak; Izdanje Orijentalnog instituta u Sarajevu; Sarajevo, 1957.
- KAS Kaptolski arhiv u Splitu.
- Kemura, Prvi srpski ustanak Kemura Šejh Sejfudin, Prvi srpski ustanak pod Karadordem, po turskim vrelima; Sarajevo, 1914.
- Kreševljaković, Gradska privreda Kreševljaković Hamdija, Gradska privreda i esnafi u Bosni i Hercegovini (1463—1851), Godišnjak Istor. dr. BiH I; Sarajevo, 1949.
- Kreševljaković, Husein kapetan Kreševljaković Hamdija, Husein kapetan Gradašćević Zmaj od Bosne (uz 100-godišnjicu njegova pokreta), Kalendar Napredak za god. 1932.
- Kreševljaković, Kapetanije Kreševljaković Hamdija, Kapetanije u Bosni i Hercegovini; Sarajevo, 1954.
- Kreševljaković, Muteselimi Kreševljaković Hamdija, Muteselimi i njihov djelokrug, Radovi Naučnog društva Bosne i Hercegovine VII; Sarajevo, 1957.
- Lašvanin, Ljetopis Ljetopis Fra Nikole Lašvanina, GZM; Sarajevo, 1916.
- Makedonija, Turski dokumenti Turski dokumenti za Makedonskata istorija (Izdao Istorijski institut NR Makedonije) I—V; Skopje, 1951—1958.
- Makarska, Acta turcica, I Arhiv Franjevačkog samostana u Makarskoj, Acta turcica.
- Makarska, Acta turcica, II Arhiv Franjevačkog samostana u Makarskoj, Acta turcica (Dokumentii manastira Zaostrog).
- Миллер, Мустафа паша, Миллер А. Ф. Мустафа паша Байрактар — отоманская империя в начале XIX века, Москва-Ленинград, 1947.

- Mujić, Položaj Cigana Mujić Muhamed, Položaj cigana u jugoslovenskim zemljama pod osmanskom vlašću, POF III—IV; Sarajevo, 1953.
- Novaković, Tursko carstvo Novaković Stojan, Tursko carstvo pred prvi srpski ustanak; Beograd, 1906.
- Ohsson, Tableau général Ohsson, Mouradgea d'. Tableau général de l'Empire Ottoman I—VII; Paris 1788—1824.
- OIS Orijentalni institut u Sarajevu.
- OZJAZU Orijentalna zbirka Jugoslovenske Akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu.
- POF Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom. Izdaje Orijentalni institut u Sarajevu.
- Prelog, Povijest Bosne Prelog Milan, Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade I—II; Sarajevo, 1910.
- Sax, Machtverfalls Sax Carl Ritter von, Geschichte des Machtverfalls der Türkei (Bis Ende des 19 Jahrhunderts und die Phasen der „orientalischen Frage“ bis auf die Gegenwart); Wien, 1908.
- Schlechta, Die Revolutionen Schlechta Wsehrd Ottokar Freiherr von, Die Revolutionen in Constantinepel in den Jahren 1807 und 1808; Wien, 1882.
- Selaniki, Tarih Mustafa Selaniki, Tarih
- Skarić, Popis Skarić Vladislav, Popis bosanskih spahija iz 1711. godine, GZM XLII; 1930. sv. za istoriju i etnologiju, 1—99.
- Sučeska, Malikâna Sućeska Avdo, Malikâna (doživotni zakup državnih dobara u Osmanskoj državi), POF VIII—IX; 1958—9.
- Sučeska, Mjesto muteselima Sućeska Avdo, Mjesto muteselima u lokalnoj upravi do tanzimata, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu; VII, 1959.
- Sučeska, Promjene Sućeska Avdo, Promjene u sistemu izvanrednog oporezivanja u Turskoj u XVIII stoljeću i pojava nameta tekâlif-i şâkka, POF X—XI; 1960—61.
- Sučeska, Taksit Sućeska Avdo, Taksit (prilog izučavanju dažbinskog sistema u našim zemljama pod turskom vlašću), Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu VIII; Sarajevo, 1960.
- Šabanović, Bosanski pašaluk Šabanović Hazim, Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela; Sarajevo, 1959.
- Šabanović, Organizacija turske uprave Šabanović Hazim, Organizacija turske uprave u Srbiji u XV i XVI vijeku, Istorijski glasnik 3—4; Beograd, 1955.
- Šabanović, Popis kadiluka Šabanović Hazim, Popis kadiluka u Evropskoj Turskoj od Mostarca Abdula-ha Huremovića, GZM LIV; Sarajevo, 1943.

- Šabanović, Upravna podjela Šabanović Hazim, Upravna podjela jugoslovenskih zemalja pod turskom vladavinom do Karlovačkog mira 1699. Godišnjak Istor. dr. BiH IV; Sarajevo, 1952.
- Šabanović, Vojna istorija Šabanović Hazim, Vojna istorija Bosne pod Turcima, Vojna enciklopedija II; Beograd, 1959.
- Šabanović, Vojno uređenje Šabanović Hazim, Vojno uređenje Bosne od 1463 do kraja XVI stoljeća, Godišnjak Istor. dr. BiH XI; Sarajevo, 1960.
- Uzunçarşili, Kapukulu ocaklari Uzunçarşili Ismail Hakki, Osmanli Develiti teşkilâtından Kapukulu ocaklari I—II; Ankara, 1943—4.
- Uzunçarşili, Merkez Uzunçarşili I. H., Osmanli Develitinin Merkez ve bahriye teşkilâti; Ankara, 1948.
- Uzunçarşili, Rumeli ayanlarından . . . Uzunçarşili I. H., Mushur Rumeli ayanlarından Tirsinikli Ismail, Yılık oğlu Süleyman agalar ve Alemdar Mustafa paşa; Istanbul, 1942.
- Uzunçarşili, Saray teşkilâti Uzunçarşili I. H., Osmali Develitinin Saray teşkilâti; Ankara, 1945.
- Vefik, Tekâlif Vefik Abdurrahman, Tekâlif kavâid; Istanbul, 1329 (1911).
- Ziya, Türkiye iktisadi tarihi Ziya M. Karamürsel, Türkiye iktisadi tarihi; Istanbul, 1931.